

ΕΥΛΙΜΕΝΗ

ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ

2

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα

κατά την Ύστερη Αρχαιότητα

Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011

Επιμέλεια έκδοσης

ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΖΑΡΡΑΣ – ΜΑΝΟΛΗΣ Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2014

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Αναπλ. Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Σταυρούλα Οικονόμου (Αθήνα)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY
P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymno

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymno)
Assoc. Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITOR

Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Stavroula Oikonomou (Athens)

Με την ευγενική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου

ΕΥΛΙΜΕΝΗ 2014
EULIMENE

ISBN: 978-618-80666-1-8

Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωική / Υπομινωική / Μυκηναϊκή εποχή (12^{ος} / 11^{ος} αιώνας π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5^{ος} / 6^{ος} αιώνας μ.Χ.). Πρόκειται για δοκίμια που δεν μπορούν, λόγω της μεγάλης έκτασής τους, να ενταχθούν στην ετήσια επιστημονική έκδοση της *EYAIMENHΣ*, όπως μονογραφίες, πρακτικά συνεδρίων και συμποσίων, δημοσιεύσεις ανασκαφών, συντάγματα νομισμάτων και εκδόσεις επιγραφών και παπύρων. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* περιλαμβάνει, επίσης, μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες. Η *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ* δεν εκδίδεται περιοδικά.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία συνοδεύεται από μία εκτενή περίληψη μέχρι 3.000 λέξεις, σε γλώσσα άλλη από αυτή του κειμένου.
2. Συντομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Οι εικόνες πρέπει να υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .tiff ή .jpg και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για ασπρόμαυρες εικόνες (στην κλίμακα του γκρι). Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.
4. Οι εργασίες υποβάλλονται σε ένα εκτυπωμένο αντίτυπο, συνοδευόμενο από το κείμενο και τις εικόνες σε ηλεκτρονικό μέσο αποθήκευσης δεδομένων (CD, DVD).

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίσει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Οι συγγραφείς θα λαμβάνουν ανάτυπο της εργασίας τους σε ηλεκτρονική μορφή αρχείου .pdf και 10 τόμους *EYAIMENH ΣΕΙΡΑ*, τιμής ένεκεν.

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία, Π. Μανουσάκη 5 – Β. Χάλη 8, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Νίκος Λιτinas, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100

Δρ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Ρόδος – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

The *EULIMENE SERIES of Independent Publications* accommodates book-length studies in the fields of Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by the *EULIMENE SERIES* runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th cent. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th cent. AD). The *EULIMENE SERIES* is designed to accommodate extended essays too long for inclusion in the *EULIMENE* annual scientific Journal and they can be single author monographs, proceeding of *colloquia* and congresses, excavation publications, numismatic corpora and editions of inscriptions and papyri. *EULIMENE SERIES* also welcomes studies on Anthropology, Palaeodemography, Palaeo-environment, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above. The *EULIMENE SERIES* appears irregularly.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by an extended summary up to 3.000 words is required, in a language other than that of the volume.
2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology, Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.
3. Illustrations should be submitted in .tiff or .jpg format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.
4. Contributions should be submitted in one hard copy and a version on a digital storage media (CD, DVD).

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished.

Offprint of the work in .pdf format and 10 volumes of the *EULIMENE SERIES* will be provided to the authors free of charge.

Mediterranean Archaeological Society, P. Manousaki 5 – V. Chali 8, Rethymnon – GR 74100

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymno – GR 74100

Dr. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies, Rhodes – GR 85100

web: <http://www.eulimene.eu/>

ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΗΛΙΑ ΚΟΛΛΙΑ

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ 2 (2014)

List of Contents	
EULIMENE SERIES OF INDEPENDENT PUBLICATIONS 2 (2014)	
Χαιρετισμός του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου.....	8
Χαιρετισμός της Προϊσταμένης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.....	9
Πρόλογος των επιμελητών της έκδοσης	10
Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti.....	13
Νικόλαος Γκιολές , Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας	21
Ιωάννης Βολανάκης , Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Ρόδου – Νεότερα ευρήματα	33
Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά , Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς γειτονικών περιοχών.....	41
Nektarios Zarras , Early byzantine mosaic pavements from the Chatziandreou Basilica («Great Basilica») in Rhodes.....	81
Ελένη Παπαβασιλείου , Γενικές παρατηρήσεις για τη γλυπτική στη Ρόδο κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο: τύποι κιονοκράνων.....	105
Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου , Θαλάσσιοι δρόμοι στο Αιγαίο κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: η μαρτυρία της κεραμικής.....	127
Angeliki Katsioti , The circulation of cypriot lamps in Late Roman – Early Byzantine Rhodes, Greece	153
Σοφία Ντιντιούμη , Εργαστήρια κεραμικής στα Δωδεκάνησα κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο: το παράδειγμα της Κω.....	167
Μιχάλης Κουτελλάς , Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος.....	189
Άννα–Μαρία Κάσδαγλη , Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα από τον 4 ^ο έως τον 7 ^ο αιώνα	217

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΕΒΑΣΜΙΩΤΑΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ

Η επιστημονική έρευνα σχετικά με τους πρώτους αιώνες της Χριστιανοσύνης στη Δωδεκάνησο αποτελούσε ανέκαθεν ένα ζητούμενο, όχι μόνον για την ακαδημαϊκή κοινότητα, αλλά και για την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και τον λαό της Δωδεκανήσου.

Σταθερή και αμετάκλητη υπήρξε η βούληση προς αυτό τον σκοπό εκ μέρους της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, η οποία ενίσχυσε ενεργά την έρευνα προς αυτή την κατεύθυνση τα τελευταία χρόνια.

Ο ανά χείρας τόμος, με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», αποτυπώνει με τον πιο επιστημονικό και τεκμηριωμένο τρόπο τα αποτελέσματα της ομώνυμης ημερίδας που έλαβε χώρα στη Ρόδο στις 19 Νοεμβρίου 2011 και έρχεται ως το επιστέγασμα της από του 2011 έρευνας του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Παλαιοχριστιανικές Βασιλικές Ρόδου», που χρηματοδότησε εξ ολοκλήρου η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου.

Για πρώτη φορά, σε ένα συλλογικό έργο παρουσιάζονται με άρτιο τρόπο και επιστημονικό κύρος, από τους καθ' ύλην ειδικούς επιστήμονες, πτυχές της ιστορίας, της θρησκευτικής και κοσμικής τέχνης, καθώς και της καθημερινής ζωής της Δωδεκανήσου κατά τους πρώτους Χριστιανικούς Χρόνους και την Πρώιμη Βυζαντινή Περίοδο.

Συγχαίρουμε τους αγαπητούς πανεπιστημιακούς δασκάλους και ερευνητές Νεκτάριο Ζάρρα και Μανόλη Στεφανάκη για την πρωτοβουλία τους και την ολοκλήρωση του δύσκολου έργου τους και ευχόμαστε η παρούσα έκδοση να αποτελέσει την αφετηρία για την εις βάθος μελέτη του Παλαιοχριστιανικού και Βυζαντινού υλικού πολιτισμού και ιστορίας της Δωδεκανήσου, πολλές πτυχές των οποίων παραμένουν ακόμη άγνωστες.

Ο ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ

† Ο ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Το 2011 η 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αποδέχτηκε, ως όφειλε, την πρόταση του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου να συμμετέχει στη διοργάνωση της Ημερίδας «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα» για τρεις λόγους: Πρώτον, ως περιφερειακή μονάδα του Υπουργείου Πολιτισμού, είναι υπεύθυνη για την έρευνα, τη μελέτη, την ανάδειξη, την προστασία και τη διαχείριση εκατοντάδων παλαιοχριστιανικών μνημείων και συνόλων στα Δωδεκάνησα. Δεύτερον, διότι οι Εφορείες Αρχαιοτήτων, ως ενεργοί φορείς και με διττό, διοικητικό και επιστημονικό ρόλο, στελεχώνονται από αξιόλογους και κατηρτισμένους αρχαιολόγους με πολυετή ανασκαφική εμπειρία και πλούσιο συγγραφικό έργο σε θέματα αρχαιολογίας και τέχνης της ύστερης αρχαιότητας. Τρίτον, διότι η δράση αυτή, έδινε στους εμπλεκόμενους επιστημονικούς φορείς, μια πρώτη ευκαιρία έμπρακτης συνεργασίας, και άνοιγε προοπτικές υλοποίησης νέων σχεδίων, σηματοδοτώντας την απαρχή ενός κύκλου συνεργασιών της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας με τα Πανεπιστήμια και άλλα ερευνητικά κέντρα. Μια σύμπραξη φορέων που εμπεριέχει τα στοιχεία της επικοινωνίας και της ανταλλαγής τεχνογνωσίας και ιδεών, μέσα σε ένα πλαίσιο ισοτιμίας και συλλογικότητας, όπου ενισχύεται η έρευνα και ο διάλογος και καλλιεργείται η γνώση και η δημιουργικότητα. Τέτοιες δράσεις συμβάλλουν και προωθούν την έρευνα, γίνονται αφορμή να δημιουργηθούν σε έναν τόπο επιστημονικοί πυρήνες και είναι επωφελή όχι μόνο για τους συμμετέχοντες φορείς και τα μέλη τους αλλά και για τη τοπική κοινωνία.

Οι εισηγήσεις των έγκριτων καθηγητών και οι εμπεριστατωμένες ομιλίες των συναδέλφων αρχαιολόγων της Υπηρεσίας και του Πανεπιστημίου Αιγαίου, που μελετούν επί σειρά ετών θέματα τοπογραφίας, αρχιτεκτονικής, γλυπτικής, νομισματικής, κεραμικής και είναι γνώστες των μνημείων της Ρόδου και των άλλων νησιών, και οι οποίες εγγυήθηκαν τότε την επιτυχία της ημερίδας, δημοσιεύονται σήμερα στον ανά χείρας τόμο, δημιουργώντας ένα πρώτο συλλογικό «εργαλείο» για την περαιτέρω μελέτη της ύστερης αρχαιότητας στα Δωδεκάνησα.

Ευχαριστίες απευθύνονται στον Αναπληρωτή Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, κ. Μανόλη Στεφανάκη και τον δρ. Νεκτάριο Ζάρρα, αρχαιολόγο, διδάσκοντα στο ίδιο Πανεπιστήμιο, για τον συντονισμό και την επιμέλεια των πρακτικών.

Αρωγός, πολλαπλά, στο εγχείρημα αυτό υπήρξε η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και προσωπικά ο Σεβασμιότατος μητροπολίτης κ.κ. Κύριλλος, ιεράρχης εγνωσμένου κύρους και ανοικτών πνευματικών οριζόντων.

Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Η Ημερίδα με τίτλο «Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα», τα Πρακτικά της οποίας περιλαμβάνονται στον παρόντα τόμο, αποτέλεσε το επιστέγασμα του ερευνητικού προγράμματος που υλοποιήθηκε από το Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου σε συνεργασία με την 4^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και με αποκλειστική οικονομική στήριξη της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου¹. Η κοινή δράση των δύο φορέων αποτελεί γεγονός πρωταρχικής σημασίας, διότι αναδεικνύει τα κοινά ενδιαφέροντα του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσων και κυρίως τις δυνατότητές τους στην οργάνωση επιστημονικών προγραμμάτων, τα οποία στοχεύουν στην αξιοποίηση και προβολή του αρχαιολογικού πλούτου της νησιωτικής Ελλάδας. Ήταν, λοιπόν, σχεδόν αυτονόητο ότι μέσα από αυτή την επιστημονική συνάντηση θα τιμούσαμε τον άνθρωπο που αφιέρωσε τη ζωή του στην ανάδειξη και προστασία των πρωτοχριστιανικών και μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων και έναν ερευνητή που εκτιμούσε την αξία των επιστημονικών συνεργασιών, τον Ηλία Κόλλια. Αρκετά από τα πορίσματα που παρουσιάζονται εδώ αποτελούν συνέχεια των προσωπικών του επιστημονικών ερευνών, αλλά και των ευρύτερων προσπαθειών για την ανάδειξη και μελέτη όχι μόνο του μνημειακού πλούτου των Δωδεκανήσων, αλλά και του σημαντικού υλικού που φυλάσσεται στις αποθήκες της 4^{ης} ΕΒΑ, όπως αρχιτεκτονικά γλυπτά, κεραμική και νομίσματα.

Στα Πρακτικά περιλαμβάνονται δέκα μελέτες, από τις δώδεκα συνολικά ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν στην Ημερίδα, οι οποίες καλύπτουν ένα αρκετά ευρύ φάσμα για την αρχαιολογία και την τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη αρχαιότητα. Την πρώτη μελέτη με γενικότερο περιεχόμενο για την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής την περίοδο αυτή ακολουθεί η σύντομη παρουσίαση νέων παλαιοχριστιανικών βασιλικών στην ύπαιθρο της Ρόδου. Για τα ψηφιδωτά δάπεδα αφιερώνονται δύο άρθρα: στο πρώτο, εξετάζονται οι σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Στο δεύτερο, επιχειρείται η συνολική εξέταση των διακοσμητικών φάσεων της βασιλικής Χατζηανδρέου στους περισσότερο τεκμηριωμένους χώρους της βασιλικής με βάση τα ανασκαφικά στοιχεία από τη μελέτη των ημερολογίων και τη δημοσίευση νέου υλικού από το φωτογραφικό αρχείο της 4^{ης} ΕΒΑ. Η γλυπτική αντιπροσωπεύεται με μία μελέτη, στην οποία εξετάζονται συγκεκριμένοι τύποι κιονοκράνων, όπως τα «λυρόσχημα» και τα ιωνικά με συμφυή επιθήματα από τη συλλογή γλυπτών της 4^{ης} ΕΒΑ. Ακολουθούν τρεις μελέτες για την κεραμική, οι οποίες εξετάζουν σημαντικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας, προσφέροντας νέα στοιχεία για: α) την κυκλοφορία στο Αιγαίο συγκεκριμένων ειδών εισηγμένης, αλλά και τοπικής κεραμικής, β) την

¹ Για το ερευνητικό πρόγραμμα, βλ. Μ.Ι. Στεφανάκης - Ν. Ζάρρας - Ε. Παπαβασιλείου, «Η ύστερη αρχαιότητα στη Δωδεκάνησο: Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ρόδου. Μια ερευνητική συνεργασία του Τμήματος Μεσογειακών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αιγαίου και της 4^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΔωδΧρ* 25 (2012), 162-180.

κυκλοφορία των κυπριακών λυχναριών στη Ρόδο και τις αλλαγές στις αγορές του Αιγαίου που επέφερε η ανάπτυξη των ροδιακών λυχναριών και γ) την τυπολογία και την παραγωγή των δωδεκανησιακών εργαστηρίων κεραμικής με αφορμή τα παραδείγματα που έχουν εντοπιστεί στην Κω. Η παλαιοχριστιανική Κάλυμνος είναι το θέμα της επόμενης μελέτης, στην οποία παρουσιάζονται τα νεότερα πορίσματα της έρευνας για τους παραθαλάσιους οικισμούς, τις βασιλικές, τις λουτρικές εγκαταστάσεις και τους τάφους και ο τόμος κλείνει με το άρθρο για τη νομισματική μαρτυρία στα Δωδεκάνησα από τον 4^ο μέχρι τον 7^ο αιώνα.

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε χάρις στην οικονομική ενίσχυση της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, που ενσαρκώνεται στο πρόσωπο του αρωγού σε αρκετές από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Πανεπιστημίου Αιγαίου, μητροπολίτη Ρόδου κ. Κυρίλλου. Τον ευχαριστούμε θερμά. Ευχαριστούμε επίσης την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανησου Δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη στήριξή της, τόσο κατά τη διοργάνωση της Ημερίδας όσο και κατά τη διάρκεια επιμέλειας των Πρακτικών, καθώς και τη συνάδελφο αρχαιολόγο στην ίδια Εφορεία, Ελένη Παπαβασιλείου για τη συμμετοχή της στην οργάνωση της Ημερίδας. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τους συγγραφείς του τόμου για την ανταπόκρισή τους στην πρωτοβουλία μας να προχωρήσουμε στην έκδοση των Πρακτικών και για την άψογη συνεργασία μας σε όλο αυτό το διάστημα της προετοιμασίας της έκδοσης. Πολλές ευχαριστίες απευθύνονται, τέλος, στην Προϊσταμένη του Τμήματος Δημοσιευμάτων του ΤΑΠΑ, κα. Ελένη Κώτσου, η πολύτιμη εμπειρία της οποίας συνέβαλε κατά πολύ στην ολοκλήρωση της παρούσας έκδοσης.

Νεκτάριος Ζάρρας – Μανόλης Ι. Στεφανάκης

**ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΔΑΠΕΔΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΜΕ
ΕΜΦΑΣΗ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ, ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ.
ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΑ ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΩΝ ΠΡΟΣ ΑΝΑΤΟΛΑΣ ΓΕΙΤΟΝΙΚΩΝ
ΠΕΡΙΟΧΩΝ***

Η μεγάλη διάδοση της τέχνης της ψήφωσης από τον 4^ο έως τα τέλη του 6^{ου} αιώνα μ.Χ. σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο είχε οδηγήσει νομοτελειακά στη δημιουργία της «Κοινής», μιας κοινής δηλαδή καλλιτεχνικής αντίληψης που χαρακτήριζε τον συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας. Η παρατήρηση, ωστόσο, αυτή δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια γενική διαπίστωση. Η συστηματική έρευνα του υλικού που έχει διασωθεί φέρνει στην επιφάνεια διαφοροποιήσεις και ιδιαιτερότητες που δίνουν σε κάθε μία από τις περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου το προσωπικό της στίγμα. Θα μπορούσαμε να ονομάσουμε τις ιδιαιτερότητες αυτές «τοπικές τάσεις», αντιπαραβάλλοντάς τις με την «Κοινή» αλλά και εντάσσοντάς τις υπό μια γενικότερη έννοια μέσα σ' αυτήν. Μελετώντας, λοιπόν, τα ψηφιδωτά της ευρύτερης αυτής περιοχής, οφείλουμε να είμαστε προσανατολισμένοι προς δύο σταθερές κατευθύνσεις: την «Κοινή» και τους τοπικούς τρόπους έκφρασης και δημιουργίας. Η δεύτερη κατηγορία είναι αυτή που αποτελεί την ασφαλέστερη αφετηρία για τη μελέτη των εργαστηρίων.

Ποια είναι όμως τα βασικότερα κριτήρια που κατευθύνουν την έρευνα του προβλήματος των τοπικών εργαστηρίων, όταν δεν υπάρχουν άλλα, ανασκαφικά ή επιγραφικά, στοιχεία¹; Η εμμονή των ψηφοθετών μιας περιοχής σε συγκεκριμένες

*Μέρος του υλικού που παρουσιάζεται εδώ δημοσιεύτηκε πριν από χρόνια στα *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 31 (1984), 63-74, και 38 (1991), 33-65 (P. Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia. Contributo allo studio ed alle relazioni tra i laboratorij», και η ίδια, «The Mosaic Pavements of the Aegean Islands during the Early Christian Period» αντίστοιχα). Η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται στις σχέσεις των ψηφιδωτών δαπέδων των νησιών του Αιγαίου με τις γειτονικές περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου, με την προσθήκη νεότερων στοιχείων και νέου φωτογραφικού υλικού. Για το εργαστήριο ψηφοθετών της Κω και τις επιδράσεις του στα ψηφιδωτά των γύρω περιοχών, βλ. πιο πρόσφατα και L.M. De Matteis, «La produzione musiva coa in età tardoantica: indirizzi di ricerca», στο S. Isager - B. Poulsen (επιμ.), *Patron and Pavements in Late Antiquity* (Halicarnassian Studies II), Odense 1997, 51-64· D. Parrish, «An Early Byzantine Mosaic Workshop based on Kos: Architectural Context and Pavement Design», *AntTard* 9 (2001) 331-349· L.M. De Matteis, *Mosaici di Cos. Dagli scavi delle missioni italiane e tedesche (1900-1945)*, Atene 2004 (Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente XVII), 215-217. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον συνάδελφο Μ. Κουτελλά, ανασκαφέα των περισσότερων μνημείων της Καλύμνου, που με μεγάλη προθυμία μου έδωσε την άδεια να χρησιμοποιήσω και να δημοσιεύσω φωτογραφίες παλαιότερων και νεότερων αδημοσίεωτων ψηφιδωτών του νησιού αυτού.

εικονογραφικές επιλογές, η σταθερή δηλαδή προτίμηση που αυτοί δείχνουν σε ορισμένα θέματα, είναι ένα τέτοιο κριτήριο. Όταν τα ίδια αυτά θέματα σπανίζουν ή απουσιάζουν εντελώς από άλλες περιοχές, η ένδειξη για την παρουσία τοπικού εργαστηρίου γίνεται πολύ ισχυρότερη.

Άλλα κριτήρια είναι η εκτέλεση θεμάτων, ευρύτερα γνωστών, με κάποιον ιδιαίτερο σχεδιαστικό τρόπο ή ένας ειδικός χειρισμός του χρώματος που βρίσκουμε να εμφανίζεται όμοιος σε πολλά ψηφιδωτά. Αν τώρα εντοπίσουμε τα ίδια χαρακτηριστικά σε ψηφιδωτά γειτονικών περιοχών, μπορούμε να κάνουμε υποθέσεις για ένα φάσμα σχέσεων και επιδράσεων, καθώς και για πιθανή διακίνηση εργαστηρίων.

Πλούσια σε παραγωγή ψηφιδωτών δαπέδων κατά την ύστερη αρχαιότητα τα αιγαιοπελαγίτικα νησιά και με αξιόλογη παράδοση από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, συμβάλλουν ουσιαστικά στην έρευνα του διακοσμητικού αυτού τομέα στον ευρύτερο χώρο που εδώ εξετάζεται. Τον ρόλο που έπαιξε η γεωγραφική τους θέση αποδεικνύουν τα ίδια τα ευρήματα. Συγκριτική έρευνα, που μπορεί να γίνει προς το παρόν σε περιορισμένα πλαίσια, οριζόμενα από τον αριθμό των γνωστών έως σήμερα έργων, οδηγεί στην επισήμανση σχέσεων με ψηφιδωτά των δυτικών ακτών της Μ. Ασίας, της Κιλικίας, της Κύπρου, της Συρίας, του Λιβάνου, των αρχαίων επαρχιών της Αραβίας και της Παλαιστίνης, αλλά και της Κωνσταντινούπολης. Οι σχέσεις αυτές μπορούν να συνοψιστούν στις παρακάτω γενικές παρατηρήσεις:

A. ΕΙΚΟΝΙΣΤΙΚΟ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Ως προς τον τρόπο με τον οποίο διατάσσονται τα θέματα στην επιφάνεια του δαπέδου, διαπιστώνεται ότι στην πλειονότητα των σωζόμενων ψηφιδωτών προτιμώνται οι επαναλαμβανόμενες γεωμετρικές συνθέσεις, οι οποίες ποικίλλονται με διάφορες παραστάσεις, σπανιότερα ανθρωπομορφικές και συνηθέστερα προερχόμενες από το ζωικό ή το θαλάσσιο βασίλειο. Ο τρόπος αυτός διάταξης του διακόσμου προσεγγίζει τα ψηφιδωτά των νησιών κατά κύριο λόγο στην ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά και στη δυτική Μ. Ασία και την Κύπρο. Συνηθίζεται επίσης στη Συρία, τον Λίβανο και τις αρχαίες επαρχίες της Αραβίας και της Παλαιστίνης.

Ο ρόλος των ανθρωπομορφικών παραστάσεων, που γνώρισαν μεγάλη διάδοση στα ελλαδικά νησιά κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, φαίνεται ότι ελαχιστοποιήθηκε κατά την παλαιοχριστιανική εποχή στην περιοχή αυτή, στα ψηφιδωτά της οποίας μετά τον 4^ο αι. μ.Χ. κυριάρχησαν οι γεωμετρικοί συνδυασμοί. Από παλιά είναι γνωστά λιγοστά ευρήματα με ανθρωπομορφικό διάκοσμο, όπως αυτό που ήρθε στο φως το 1950 κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών στην Κω, στην περιοχή βόρεια από το θέατρο, με προσωποποίηση εποχής του έτους, που εικονίζεται σε προτομή στον κεντρικό κύκλο περίκεντρης πλούσιας γεωμετρικής σύνθεσης². Για το ψηφιδωτό αυτό – του οποίου η τύχη είναι άγνωστη – είχαμε στη διάθεσή μας ελλιπέστατες πληροφορίες,

¹ Δύο μόνον ονόματα ψηφοθετών γνωρίζουμε από τα Δωδεκάνησα, αυτά του Δωροθέου και του Ευτυχίου, που αναφέρονται σε αφιερωματική επιγραφή της βασιλικής της Καρδάμαινας στην Κω (E. Brouscari, «Nouvelles mosaïques de Cos», *La Mosaïque Gréco-Romaine* VII.1 (Tunis 3-7 Octobre 1994), Tunis 1999, 56-57, πιν. VI.6· Γ. Ατζακά, *Το επάγγελμα του ψηφοθέτη (4ος αι. π.Χ. - 8ος αι. μ.Χ.)*, Αθήνα 2011, 47, εικ. 34).

² Για τη γεωμετρική σύνθεση, βλ. παρακάτω, σημ. 65.

έως πρόσφατα που δημοσιεύτηκε φωτογραφία προερχόμενη από το αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής³.

Πολύ ασαφή εικόνα, λόγω παντελούς έλλειψης φωτογραφικού υλικού, έχουμε δυστυχώς για ένα ακόμη ψηφιδωτό της Κω, με προσωποποίηση –κατά την ερμηνεία του L. Laurenzi– της Κωνσταντινούπολης, που αποκαλύφθηκε το 1934 κοντά στην οδό Σταυρού⁴. Το πιθανότερο είναι ότι και εδώ επρόκειτο για προτομή ενταγμένη σε γεωμετρικό διάκοσμο.

Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το καλά σωζόμενο ψηφιδωτό παλαιοχριστιανικού λουτρού που αποκαλύφθηκε στη Μαλιεζάνα της Αστυπάλαιας, στη θέση «του Ταλλάρα» (εικ. 1α-β, 2)⁵. Εδώ παριστάνονται στον κεντρικό κύκλο ο Χρόνος, τα σημεία του ζωδιακού κύκλου και οι εποχές, ενώ στα μικρά τετράγωνα της γεωμετρικής σύνθεσης που καλύπτει όλο το δάπεδο εικονίζονται οι κεφαλές των δώδεκα μηνών του έτους, αλλά και πτηνά και άλλα θέματα γεωμετρικά. Ειδικά οι παραστάσεις των μηνών εξαφανίζονται σχεδόν, καθώς διασπείρονται και «στριμώχνονται» μέσα στα μικρά τετράγωνα, έχοντας εμφανώς δευτερεύουσα θέση σε σχέση με τα υπόλοιπα θέματα· το αποτέλεσμα είναι ο γεωμετρικός διάκοσμος να κυριαρχεί, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποιείται ένα τόσο πλούσιο εικονιστικό θεματολόγιο.

Στα παλαιότερα ευρήματα θα πρέπει να προστεθούν και μερικά νεότερα, που έφεραν στο φως οι ανασκαφές στη Χίο και την Κω: στην οδό Δημογεροντίας 7 στη Χίο (εικ. 3α-β)⁶ και στην οδό Αγίου Νικολάου 3 στην Κω (εικ. 4α-β)⁷. Τα δύο έργα είναι συγγενικά, τόσο ως προς τη γεωμετρική σύνθεση που τα περιβάλλει όσο και ως προς τις γυναικείες μορφές που εικονίζονται μέσα στα γεωμετρικά σχήματα: πιθανόν δωρήτριες στη Χίο και προσωποποίηση της Τύχης της πόλης στην Κω. Και στις δύο περιπτώσεις δεν πρόκειται για μορφές που αναπτύσσονται ελεύθερα στο χώρο, αλλά για προτομές που εντάσσονται μέσα σε πλούσιο γεωμετρικό διάκοσμο, ο οποίος και δεσπόζει στη σύνθεση, ακριβώς όπως στο λουτρό της Αστυπάλαιας και στο κτήριο βόρεια από το θέατρο της Κω.

Για τα παραπάνω νησιωτικά ψηφιδωτά υπάρχουν καλά εικονογραφικά παράλληλα στις ανατολικές περιοχές του κράτους. Ενδεικτικά θα μπορούσαν να αναφερθούν ψηφιδωτά από την Αντιόχεια (εικ. 5)⁸ και την Απάμεια (εικ. 6)⁹ της Συρίας, καθώς και

³ De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 150-151 αρ. 74, 175, 206, 220, 231, πίν. ΧCΠ.1-2.

⁴ Στο ίδιο, 153-154 αρ. 81, 175, 205, 211, 220, 231.

⁵ Στ. Πελεκανίδης, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Ι. Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974, 46-47 αρ. 3, πίν. 4, 5· R. Jacoby, «The Four Seasons in Zodiac Mosaics: The Tallaras Baths in Astypalaea», Greece, *IEJ* 51.2, 2001, 225-230· I.H. Βολανάκης, «Πρωτοχριστιανική εποχή 300-600 μ.Χ.», στο Ε.Φ. Ξάνθος, *Αστυπάλαια. Ιστορία και ιστορίες*, Αθήνα 2009, 182-184, εικ. σ. 181, 182.4.

⁶ Β. Αθανασοπούλου-Πέννα, *ΑΔ* 35 (1980) Β2, 478-479, σχ. 1-2, πίν. 283-284· η ίδια, «Ψηφιδωτό δάπεδο από τη Χίο», Ανάτυπο από το περιοδικό *Φιλοτεχνικός*, Χίος 1983, 5-15.

⁷ E. Brouscari, «The Tyche of Cos on a mosaic from a Late Antique house in Cos», στο Isager - Poulsen, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 65-77.

⁸ F. Cimok (επιμ.), *Antioch Mosaics, A Corpus*, Istanbul 2000, 282 (οικία της Γης και των Εποχών).

⁹ J. Balty, «Mosaïques et architecture domestique dans l'Aramée des Ve et VIe siècles», στο Isager - Poulsen, ό.π., 100, πίν. VI.1 (οικία της ελάφου).

από τη Σκυθόπολη (Beth Shean) της αρχαίας επαρχίας της Παλαιστίνης (εικ. 7)¹⁰. Προσωποποιήσεις, εξάλλου, πόλεων, αποδοσμένες ως προτομές κλεισμένες σε γεωμετρικά σχήματα, είναι γνωστές και από το ψηφιδωτό της οικίας του Χαρίδημου στη γειτονική με τη Κω Αλικαρνασσό¹¹. Αξίζει να θυμηθούμε και την πληροφορία του έτους 1882 για την ανεύρεση στην Ταρσό της Κιλικίας ψηφιδωτού με την απεικόνιση του Ποσειδώνα περιβαλλόμενου από τις προσωποποιήσεις νησιών του Αιγαίου, ως γυναικών «προσκλινουσών επί βράχου»¹². Η εικονογραφική αντίληψη του ψηφιδωτού αυτού, για το οποίο τίποτε περισσότερο δεν γνωρίζουμε, οδηγεί στη χρονολόγησή του στη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο μάλλον παρά στην ύστερη αρχαιότητα.

Η κατά κανόνα υποταγή του ανθρώπινου και ζωικού στοιχείου στο γεωμετρικό διαπιστώνεται επίσης στα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά όλων των περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου, σε ορισμένες όμως από τις οποίες (και κατά κύριο λόγο στη Συρία) παρατηρείται παράλληλη χρήση και άλλων τρόπων σύνθεσης, όπως της ελεύθερης διάταξης ανθρώπινων μορφών και ζώων στην επιφάνεια του δαπέδου. Το δεύτερο μισό του 5^{ου} και το πρώτο μισό του 6^{ου} αι. μ.Χ. είναι η εποχή που οι διακοσμήσεις αυτές γνωρίζουν τη μεγαλύτερη διάδοση στα συριακά ψηφιδωτά. Μπορούν να αναφερθούν ενδεικτικά διάφορα γνωστά έργα με αυτή τη διάταξη των μορφών και των ζώων, όπως π.χ. τα λεγόμενα ψηφιδωτά της Μεγαλοψυχίας και του κυνηγιού του Worcester από την Αντιόχεια (εικ. 8)¹³ ή οι Αμαζόνες κυνηγοί από το κτήριο του τρικλίνου στην Απάμεια¹⁴.

Τα ελάχιστα έως σήμερα γνωστά ψηφιδωτά των νησιών με ελεύθερη διάταξη των μορφών προέρχονται από τη βασιλική της Λάμπας στην Κρήτη (εικ. 9)¹⁵ –ένα ιδιαίτερα προβληματικό έργο ως προς τη χρονολόγησή του¹⁶– και τη βασιλική του Αγίου Γεωργίου του Βουνού στην Παλαιόπολη Κυθήρων (εικ. 10α-β)¹⁷. Αν και από άποψη εικονογραφίας τα δάπεδα αυτά σχετίζονται με ανάλογα συριακά έργα, δύσκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι είναι ενδεικτικά για τις ειδικότερες σχέσεις της περιοχής με τις ανατολικές επαρχίες, για τον λόγο ότι πρόκειται για παλαιά ευρήματα για τα οποία δεν διαθέτουμε ασφαλή ανασκαφικά και χρονολογικά στοιχεία. Αξίζει, ωστόσο, να αναφερθεί και ένα ψηφιδωτό του 5^{ου} αι. μ.Χ. που αποκαλύφθηκε πριν από πολλά χρόνια στην Κω, ανατολικά από το γνωστό ως Επτά Βήματα βαπτιστήριο της βασιλικής του

¹⁰ *Biblical Archaeology Review* 16.4, July – August 1990: *Glorious Beth-Shean*, εικ. σ. 30· Y. Tsafirir - G. Foerster, «Urbanism at Skythopolis–Bet Shean in the Fourth to Seventh Centuries», *DOP* 51 (1997), 130-131, εικ. 42.

¹¹ B. Poulsen, «The city personifications in the Late 'Roman Villa' in Halikarnassos», στο Isager - Poulsen, ό.π., 13-20, εικ. 6-10.

¹² Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 33-34.

¹³ I. Lavin, «The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources», *DOP* 17 (1963) 187 κ.ε., εικ. 2, 6, 7· Chr. Kondoleon, «Mosaics of Antioch», στο Chr. Kondoleon (επιμ.), *Antioch: The Lost Ancient City* (Κατάλογος έκθεσης), Princeton University Press and Worcester Art Museum 2000, 66 εικ. 2, 158-160 αρ. 43, εικ. 1.

¹⁴ Lavin, ό.π., 270-271, εικ. 139· J. Balty, *Mosaïques de Syrie*, Bruxelles 1977, 114-117, αρ. 52-53.

¹⁵ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 118 αρ. 99, πίν. 91α-β.

¹⁶ I.F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982, 163, όπου θεωρείται πιθανόν ότι αυτό ανήκει σε λουτρό του 4ου αι. μ.Χ. Δυστυχώς δεν είχα τη δυνατότητα να δω το ψηφιδωτό από κοντά.

¹⁷ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 126 αρ. 115, πίν. 99. Ε. Τσοφοπούλου, *ΑΔ* 46 (1991) Β1, 78-79, σχ. 2. Μ. Χατζηδάκης - Ι. Μπίθα, *Ευρετήριο Βυζαντινών Τοιχογραφιών Ελλάδος*, Αθήνα 1997, 39-40, εικ. 16, 17. Ε. Π. Καλλιγέρος, «Εδώ γεννήθηκε η Αφροδίτη...». *Συνοπτική Ιστορία των Κυθήρων*, Αθήνα 2001, 26, 80, 199.

Αγίου Ιωάννη (σήμερα στο Castello της Ρόδου), στο οποίο απεικονίζεται κυνήγι λιονταριού και κάπρου, με έφιππους ή πεζούς κυνηγούς και τα αντίστοιχα άγρια ζώα¹⁸. Παρά τη συγγένεια με τα ψηφιδωτά του Ανατολικού Κράτους με ανάλογο θεματολόγιο, που εύκολα παρατηρεί κανείς, στο ψηφιδωτό της Κω οι σκηνές δεν απλώνονται ελεύθερα επάνω στην επιφάνεια του δαπέδου, αλλά αναπτύσσονται σε συνεχόμενα μεγάλων διαστάσεων διάχωρα· η διακοσμητική αυτή αντίληψη, εφαρμοσμένη στο θέμα του κυνηγιού αγρίων ζώων, είναι γνωστή στο νησί ήδη από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο, από την οποία μάλιστα γνωρίζουμε περισσότερα παραδείγματα¹⁹.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι στα ψηφιδωτά της ηπειρωτικής Ελλάδας, που χρονολογούνται στην ύστερη αρχαιότητα, δεν διαπιστώνεται η ελεύθερη διάταξη ανθρώπινων μορφών και ζώων στην επιφάνεια του δαπέδου. Σε παλαιοχριστιανική βασιλική, ωστόσο, που τα τελευταία χρόνια ανασκάφηκε στα Δολιανά της Ηπείρου εμφανίζονται σκηνές κυνηγιού –με κυνηγό και άγρια ζώα– που αναπτύσσονται σε μεγάλων διαστάσεων διάχωρα του βόρειου κλίτους²⁰, συγγενικά με εκείνα του ψηφιδωτού του Αγίου Ιωάννη της Κω. Και δεν είναι ίσως χωρίς σημασία ότι τα ψηφιδωτά δάπεδα της ευρύτερης περιοχής στην οποία ανήκουν τα Δολιανά –ανάμεσα στα οποία τα γνωστότερα είναι αυτά της βασιλικής του Δουμετίου στη Νικόπολη– χαρακτηρίζονται για τις σχέσεις του θεματολογίου τους με έργα της Ανατολικής Μεσογείου²¹.

Ένα ακόμη ψηφιδωτό με ανθρωπομορφικό διάκοσμο, προερχόμενο από τη βασιλική του Νημπορείου στη Σύμη²², προσεγγίζει τα ψηφιδωτά της Δωδεκανήσου σε εκείνα της Ανατολής. Παριστάνεται ένας καμηλιέρης (εικ. 11) –θέμα άσχετο με τις καθημερινές ασχολίες των κατοίκων του νησιού– που συγκρίνεται καλά με συριακά, αλλά και με άλλα ψηφιδωτά της Ανατολικής Μεσογείου. Ενδεικτικά αναφέρω ψηφιδωτά από το Deir el-Adas της Συρίας, στην επιγραφή του οποίου διαβάζουμε *Μούχασος καμηλάρης* (εικ. 12)²³, από τη λεγόμενη μονή του Καϊανύς στο Ayoun Mousa (εικ. 13) και από την εκκλησία του Μωυσή, και τα δύο στο όρος Nebo της Ιορδανίας²⁴.

Όσον αφορά στον ζωομορφικό διάκοσμο, χωρίς την παρουσία ανθρώπινων μορφών, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ψηφιδωτά τριών χώρων της βασιλικής που είναι γνωστή με το όνομα «Χριστός της Ιερουσαλήμ» στην Κάλυμνο (βόρειο κλίτος,

¹⁸ De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 148-149 αρ. 72, πίν. LXXXVIII.1-2-XC.2. Το ψηφιδωτό έχει υποστεί ευρείας κλίμακας επισκευές από τους Ιταλούς συντηρητές κατά την εποχή της Ιταλικής κατοχής της Δωδεκανήσου. Οι πολύ κακές φωτογραφίες που διαθέτουμε προέρχονται από το αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

¹⁹ Βλ. ενδεικτικά De Matteis, ό.π., 96-98 αρ. 27, πίν. XXXIII.1-3 (οικία Σιληνού), 106-107 αρ. 37, πίν. XLI.2 (περιοχή λιμανιού), 133 αρ. 61, πίν. LXXIII.2, LXXIV (άγνωστη προέλευση).

²⁰ Α. Καραμπερίδη, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα της βασιλικής των Δολιανών και η σχέση τους με τα ψηφιδωτά ούνοδα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Νικόπολης», στο Κ.Λ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β΄, Πρακτικά του Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, τ. Ι, 671-672, τ. ΙΙ, 453 σχ. 1, 455 σχ. 3, 460-461 εικ. 7-10· η ίδια, *Αρχαιολογικός χώρος Οπάγιας Δολιανών* (Υπουργείο Πολιτισμού, 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων), Ιωάννινα 2008, 7-8, εικ. σ. 7.

²¹ Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ψηφιδωτά δάπεδα. Προσέγγιση στην τέχνη του αρχαίου ψηφιδωτού, Έξι κείμενα*, Θεσσαλονίκη 2010 (ανατύπ. από την πρώτη έκδοση, Θεσσαλονίκη 2003), 110-111· Καραμπερίδη, ό.π., τ. Ι, 671-672, 677.

²² Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 93-94 αρ. 65, πίν. 62.

²³ Balty, ό.π. (σημ. 14), 148-151, αρ. 69-70.

²⁴ M. Piccirillo, *The Mosaics of Jordan*, Amman 1993, 190-191, εικ. 277 και στο ίδιο, 146, εικ. 165, 166.

νότιο κλίτος και πρόσκτισμα), στα οποία εικονίζονται άγρια και ήμερα ζώα, που κινούνται ελεύθερα προς διάφορες κατευθύνσεις μέσα σε φυσικό τοπίο (εικ. 14-16)²⁵.

Ο τρόπος αυτός διάταξης του ζωικού διακόσμου έχει τα στενότερα παράλληλά του σε ψηφιδωτά και πάλι της Συρίας (εικ. 17-18)²⁶, της Παλαιστίνης²⁷ και της νοτιοανατολικής Μ. Ασίας (εικ. 19)²⁸. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στο ψηφιδωτό του βόρειου κλίτους της βασιλικής «Χριστός της Ιερουσαλήμ» μιας καμήλας, που εικονογραφικά το προσεγγίζει στη σκηνή του Νημπορειού της Σύμης με τον καμηλιέρη (εικ. 11) και στις ανάλογες παραστάσεις της Ανατολής. Στην Κάλυμνο, εξάλλου, παρουσία καμήλας, κλεισμένης σε διάχωρο, διαπιστώνεται και στο ψηφιδωτό του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας (εικ. 20)²⁹.

Παρατηρεί κανείς και σε ορισμένα άλλα νησιωτικά ψηφιδωτά την παράσταση ποικίλων ζώων που τρέχουν προς διάφορες κατευθύνσεις μέσα σε φυσικό τοπίο, τα οποία όμως δεν αναπτύσσονται σε ελεύθερο ενιαίο χώρο, αλλά περιορίζονται μέσα σε ορθογώνια παραλληλόγραμμα διάχωρα. Τέτοιες παραστάσεις συναντούμε π.χ. σε ικανό αριθμό ψηφιδωτών της Κω, όπως στη βασιλική του χωριού Μαστιχάρι (εικ. 21α-β)³⁰, στη βασιλική Σκανδαρίου³¹ και σε κτήριο στο λιμάνι³², και άλλων γειτονικών νησιών, όπως της Σύμης (εικ. 22)³³ και της Καλύμνου (εικ. 23α-β)³⁴.

Τα ψηφιδωτά αυτά, αν και αντιπροσωπεύουν την ίδια εικονογραφική διάθεση, υπογραμμίζουν την εμμονή των ψηφοθετών του νησιωτικού χώρου στον «κατακερματισμό» της επιφάνειας του δαπέδου σε μικρότερες, ανεξάρτητες μεταξύ τους, μονάδες-διάχωρα. Παρόμοια αντίληψη διαπιστώνεται και σε ψηφιδωτά ανατολικότερων περιοχών, όπως της Μ. Ασίας (εικ. 24α-β, 25)³⁵, της Συρίας (εικ. 26)³⁶, του Λιβάνου (εικ. 27)³⁷, της Κύπρου (εικ. 28)³⁸.

²⁵ Για το ψηφιδωτό του νότιου κλίτους, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 50 αρ. 9, πίν. 9. Τα ψηφιδωτά των υπόλοιπων χώρων είναι αδημοσίευτα (βλ. παραπάνω, εισαγωγική σημείωση).

²⁶ Βλ. ενδεικτικά τα ψηφιδωτά της εκκλησίας του Φωτίου από το Hūarte στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Δαμασκού (Ρ. και Μ.-Τ. Canivet, *Hūarte, Sanctuaire chrétien d'Apamène (IV-VIe s.)*, τ. I, Paris 1987, 216-225, εικ. 67, 71, πίν. CXX-CXXVIII) ή το προερχόμενο από παλαιοχριστιανική βασιλική της βόρειας Συρίας που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Χαλεπιού (Ρ. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie*, Louvain-la-Neuve 1988, 180-181, εικ. 150, 156, 159). Και άλλα ανάλογα συριακά ψηφιδωτά, βλ. Balty, ό.π. (σημ. 14), σποραδικά.

²⁷ Βλ. ενδεικτικά το ψηφιδωτό του διακονικού της βασιλικής στη Jabaliyah κοντά στη Γάζα, όπου παρεμβάλλονται και διάφορα στιγμιότυπα με ανθρώπινες μορφές (J.-B. Humbert - Y.A. Hassuneh, A. Hassuneh - M.A. Muhammar - H. Salim, «Mukheitem à Jabaliyah, un site byzantin», στο J.-B. Humbert (επιμ.), *Gaza méditerranéenne. Histoire et archéologie en Palestine*, Paris 2000, 124, εικ. σ. 123).

²⁸ Βλ. ενδεικτικά ψηφιδωτό από τη Malatya, Lavín, ό.π. (σημ. 13), 273, εικ. 141.

²⁹ Αδημοσίευτη φωτογραφία, που οφείλω στον Μ. Κουτελλά. Για τη βασιλική της Αγίας Σοφίας, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 49-50 αρ. 8· Μ. Κουτελλάς, «Οι παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Καλύμνου», *Corpus* 49 (Μάιος 2003), 77.

³⁰ Πελεκανίδης, ό.π., 70-74 αρ. 31, πίν. 40.

³¹ Στο ίδιο, 74 αρ. 32, πίν. 45β.

³² Στο ίδιο, 75 αρ. 34, πίν. 46β.

³³ Αδημοσίευτη φωτογραφία (βασιλική στο Νημπορειό, λήψη Π. Ατζακά, 2005). Για τη βασιλική, βλ. παραπάνω, σημ. 22.

³⁴ Βασιλική Αγίας Σοφίας, νότιο κλίτος, αδημοσίευτες φωτογραφίες, τις οποίες οφείλω στον Μ. Κουτελλά. Για τη βασιλική, βλ. ό.π., σημ. 29.

³⁵ Βλ. ενδεικτικά Φ. Χατζηαντωνίου, «Ικόνιο. Ένα χριστιανικό κέντρο στα βόρεια της Ανατολής», *Ενεήγητα Επτά* (Οργανισμός Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης, Θεσσαλονίκη 1997), 64-65 (Ικόνιο)· Β. Poulsen, «Considerations on Motifs and Mosaic Workshops: The Case of Halikarnassos», στο Μ. Sahin

Είναι ενδιαφέρον ότι το θέμα των ζώων που τρέχουν ή κυνηγιούνται μεταξύ τους – περιορισμένο σε διάχωρο ή σε κεντρικό πίνακα– συναντάται και σε ψηφιδωτά της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου που προέρχονται από την Κω³⁹.

Περισσότερο «αφαιρετικές» –με δήλωση ή όχι φυσικού τοπίου– είναι παραστάσεις μεμονωμένων ζώων που τρέχουν με έντονη κίνηση, κλεισμένων σε διάχωρα ή σε πίνακες, που προέρχονται και πάλι από την Κω και επίσης χρονολογούνται στον 3ο αι. μ.Χ. (εικ. 29α-β)⁴⁰.

Β. ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟ ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΟ

Η μελέτη του γεωμετρικού θεματολογίου των ψηφιδωτών των νησιών του Αιγαίου, και κυρίως της Δωδεκανήσου, οδηγεί σε ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σε ό,τι αφορά στις σχέσεις τους με τα ψηφιδωτά άλλων περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου. Η έρευνα αυτή, που στοχεύει στην ανάδειξη της συχνότητας με την οποία χρησιμοποιούνται συγκεκριμένες γεωμετρικές συνθέσεις, καθώς και των ιδιαιτεροτήτων στη μορφή απόδοσής τους, πραγματοποιήθηκε και δημοσιεύτηκε παλαιότερα από διάφορους μελετητές⁴¹. Έχοντας επίγνωση ότι μένουν ακόμη πολλά να γίνουν στον τομέα αυτόν, θα αναφερθώ εδώ επιλεκτικά μόνο στις συνθέσεις εκείνες που είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικές για το καλλιτεχνικό στίγμα των εργαστηρίων της ευρύτερης περιοχής, καθώς και για πιθανές διακινήσεις τους ανάμεσα σε νησιά της Δωδεκανήσου και στις γειτονικές μικρασιατικές ακτές.

Τα περισσότερα στοιχεία για τις σχέσεις με τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας και τις ανατολικότερες περιοχές παρέχει η Κω, τα ψηφιδωτά της οποίας έχουν ερευνηθεί και μελετηθεί συστηματικότερα από εκείνα των άλλων νησιών και της ευρύτερης περιοχής γύρω απ' αυτήν. Η Κω υπήρξε ένα σημαντικό κέντρο παραγωγής ψηφιδωτών σε όλη τη διάρκεια της ύστερης αρχαιότητας. Ανάμεσα στα χρόνια 469 και 554, που ορίζουν δύο μεγάλους σεισμούς με καταστροφικές συνέπειες για το νησί, αναπτύχθηκε σημαντική οικοδομική δραστηριότητα. Πολλά από τα ψηφιδωτά δάπεδα της περιόδου αυτής –που, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, ανήκουν σε εκκλησιαστικά κτήρια– χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια ως προς το χρησιμοποιούμενο θεματολόγιο, τα χρώματα και τους τρόπους σύνθεσης, αλλά και ως προς τα υλικά και τις κατασκευαστικές μεθόδους, παρέχοντας έτσι ισχυρές ενδείξεις που επιτρέπουν την

(επιμ.), *The Proceedings of IV. International Mosaic Corpus of Türkiye "The Mosaic Bridge from Past to Present"* (6-10 Harizan/June 2007 Gaziantep), Bursa 2008, 107-108, εικ. 13 (Αλικαρνασός, νεκρόπολη)· V. Scheibelreiter-Gail, *Die Mosaiken Westkleinasiens. Tessellate des 2. Jahrhunderts v. Chr. bis Anfang des 7. Jahrhunderts n. Chr.*, Wien 2011, 206-208 αρ. 13, εικ. 45, 48, 50 (Αφροδισία, οικία τετραύλου), 223 αρ. 24, εικ. 111, 113 (Έφεσος, κτήριο νότια από τη Βιβλιοθήκη του Κέλσου), 306-308 αρ. 86, εικ. 387-389, 392 (Μίλητος, Μεγάλη εκκλησία), 360-362 αρ. 129, εικ. 545, 547, 548 (Σάρδεις, λουτρό).

³⁶ Βλ. ενδεικτικά, Donceel-Voûte, ό.π. (σημ. 26), 152, εικ. 124 (εκκλησία στο Jéradé).

³⁷ Βλ. ενδεικτικά, M. Chéhab, *Mosaïques du Liban*, Κείμενο, Paris 1957, Πίνακες, Paris 1959, 127-128, πιν. LXXXVII, LXXXVIII (έπαυλη στο Awza'i).

³⁸ Βλ. ενδεικτικά, D. Michaelides, *Cypriot Mosaics*, Nicosia 1992², 99-102 αρ. 56-57 (βασιλική Α Πέγειας).

³⁹ Βλ. ενδεικτικά, De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 99-100 αρ. 29, πιν. XXXV.1 (Casa Romana), 121-123 αρ. 49, πιν. LIX.1, LX (από την οδό Σταυρού, σήμερα στο Castello της Ρόδου).

⁴⁰ Στο ίδιο, 100-103 αρ. 30, 32, 33, πιν. XXXV.2, XXXVI.2, XXXVII.1 (Casa Romana), 123-125 αρ. 51, πιν. LXII, LXIII.1 (Castello Ρόδου).

⁴¹ Βλ. παραπάνω, εισαγωγική σημείωση.

απόδοσή τους σε κοινό εργαστήριο ψηφοθετών. Το εργαστήριο αυτό φαίνεται ότι είχε ακτινοβολία και πέρα από τα στενά όρια του νησιού, τόσο σε γειτονικά αιγαιοπελαγίτικα νησιά όσο και στις πόλεις των επίσης γειτονικών μικρασιατικών ακτών.

Τα κυριότερα θέματα που κάνουν το εργαστήριο της Κω εύκολα αναγνωρίσιμο είναι τα παρακάτω:

1. Μια γεωμετρική σύνθεση με τετράγωνα, ρόμβους και πέλτες που συναντάται σε ικανό αριθμό παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της πόλης (εικ. 30, 31)⁴². Η ίδια σύνθεση, όπως έχει και παλαιότερα επισημανθεί⁴³, συναντάται στο ψηφιδωτό της βασιλικής των Αγίων Αναργύρων στη Χώρα της γειτονικής Αστυπάλαιας (εικ. 32)⁴⁴. Χρησιμοποιείται όμως σε δύο ακόμη παλαιοχριστιανικά μνημεία του νησιού αυτού, στις βασιλικές «Τα Άγια των Αγίων» και Αγίου Βασιλείου στο Λειβάδι, όπως μου δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστώσω σε επιτόπια επίσκεψη το έτος 2002 (εικ. 33, 34)⁴⁵.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η παρουσία του παραπάνω θέματος και σε ψηφιδωτά πόλεων των δυτικών μικρασιατικών ακτών, όπως στην Κνίδο (εικ. 35)⁴⁶, την Αλικαρνασσό (όπου αυτό εμφανίζεται σε τρεις διαφορετικούς χώρους της ίδιας οικίας) (εικ. 36α-β)⁴⁷, τα Μύλασα⁴⁸ και τη Μίλητο (εικ. 37)⁴⁹. Πολύ συγγενικό, αλλά απλούστερο ως προς τα διακοσμητικά στοιχεία είναι το ψηφιδωτό βασιλικής που αποκαλύφθηκε στην Τορβα σε μικρή απόσταση από την Αλικαρνασσό⁵⁰, με το οποίο μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει το ψηφιδωτό της βασιλικής του Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα της Καλύμνου (εικ. 38)⁵¹.

Είναι ενδιαφέρον ότι η παραλλαγή αυτή του θέματος των ρομβόσχημων σταυρών απουσιάζει εντελώς όχι μόνον από τα ψηφιδωτά της ηπειρωτικής Ελλάδος, αλλά και από τα ψηφιδωτά της νοτιοανατολικής Μεσογείου, πράγμα που ενδεχομένως υποδηλώνει τη δημιουργική διάθεση του εργαστηρίου της Κω ή, γενικότερα, των τοπικών εργαστηρίων που δούλευαν το ψηφιδωτό στα Δωδεκάνησα και στις απέναντι μικρασιατικές ακτές. Ας σημειωθεί ακόμη ότι η ομοιότητα του θέματος αυτού –μέχρι και και την πιο μικρή

⁴² Βλ. για το θέμα αυτό σε σχέση με τα τοπικά εργαστήρια, Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 66-67, πίν. 11c-f' η ίδια, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 41 σημ. 30, 59' De Matteis, «La produzione», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 55-56, εικ. 5, 6' Parrish, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 339-349, εικ. 9, 10, 16-18, 25, 28-30, 31-33, 35' Poulsen, ό.π. (σημ. 35), 104-107, εικ. 10-12. Πρόκειται για την ευφάνταστη παραλλαγή μιας πολύ συνηθισμένης σύνθεσης του γεωμετρικού θεματολογίου των ψηφιδωτών δαπέδων: αυτής των ρομβόσχημων σταυρών που ορίζουν τετράκλινα αστεροειδή σχήματα (C. Balmelle - M. Blanchard-Lemée - J. Christophe - J.-P. Darmon - A.-M. Guimier-Sorbets - H. Lavagne - R. Prudhomme - H. Stern, *Le Décor géométrique de la mosaïque romaine*, Paris 1985, πίν. 184).

⁴³ Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici», ό.π., 67' Parrish, ό.π., 344, εικ. 28.

⁴⁴ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 47-48 αρ. 4, πίν. 6' Βολανάκης, ό.π. (σημ. 5), 172, εικ. σ. 171.

⁴⁵ Βλ. για τις βασιλικές αυτές, Βολανάκης, ό.π. (σημ. 5), 174-176, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία και όπου το υπό συζήτηση θέμα διακρίνεται στις εικόνες των σ. 173 και 174.

⁴⁶ Assimakopoulou-Atzaka, ό.π., 67, εικ. 11c' Parrish, ό.π., 344, 347, εικ. 29, 30' Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 299-300 αρ. 78, εικ. 365, 367 (βασιλική Ε).

⁴⁷ Parrish, ό.π., 347, 349, εικ. 33' Poulsen, ό.π., 105, εικ. 10-12' Scheibelreiter-Gail, ό.π., 270-278 αρ. 49, εικ. 281, 292 (οικία του Χαριδημού).

⁴⁸ Scheibelreiter-Gail, ό.π., 324-326 αρ. 97, εικ. 427 (κτήριο περιστυλίου).

⁴⁹ Parrish, ό.π., 347, εικ. 31, 32, 35' Scheibelreiter-Gail, ό.π., 306-308 αρ. 86, εικ. 387, 390 (Μεγάλη εκκλησία).

⁵⁰ Scheibelreiter-Gail, ό.π., 383-384 αρ. 140, εικ. 614, 619, 621.

⁵¹ Assimakopoulou-Atzaka, «I mosaici», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 67. Πρβλ. Poulsen, ό.π., 107. Βλ. και Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 29), 78, εικ. σ. 79.

εικονογραφική λεπτομέρεια– στα περισσότερα από τα παραπάνω ψηφιδωτά είναι πραγματικά εντυπωσιακή.

2. Μια σύνθεση με κύκλους, ελλείψεις ή τετράγωνα που ενώνονται μεταξύ τους αλυσιδωτά, γνωρίζει στην Κω μεγάλη διάδοση σε μια συγκεκριμένη παραλλαγή της, στην οποία επιδιώκεται ένα έντονα διακοσμητικό αποτέλεσμα με την ποικιλία των θεμάτων που γεμίζουν τις ταινίες των γεωμετρικών σχημάτων (εικ. 39, 40)⁵².

Το ίδιο θέμα συναντάται σε παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά και άλλων νησιών του Αιγαίου (π.χ. στην Κάλυμνο⁵³, την Κρήτη⁵⁴, τη Σάμο⁵⁵), αλλά και στην Κωνσταντινούπολη⁵⁶ και συχνά σε ψηφιδωτά του Ανατολικού Κράτους, όπως π.χ. στις αρχαίες επαρχίες της Παλαιστίνης και της Αραβίας⁵⁷, τον Λίβανο⁵⁸, τη Συρία⁵⁹ και την Κύπρο⁶⁰. Ιδιαίτερα πρέπει να τονιστεί η παρουσία του στις γειτονικές με την Κω πόλεις της Μ. Ασίας: τη Μίλητο⁶¹, την Αλικαρνασσό⁶² και την ευρύτερη περιοχή της⁶³, το Ανεμούριον⁶⁴.

Παρόμοιες παρατηρήσεις προκύπτουν και από την έρευνα μιας ομάδας περικεντρών συνθέσεων που βασίζονται στη συμπλοκή γεωμετρικών σχημάτων, με τρόπο ώστε να δημιουργούνται σύνθετοι πολύχρωμοι σχηματισμοί, με πλούσια κοσμημένες τις ταινίες των γεωμετρικών σχημάτων που τους απαρτίζουν. Ικανός αριθμός παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών της Κω κοσμούνται με τέτοιες συνθέσεις⁶⁵, πολλές από τις οποίες έχουν μεταξύ τους στενές εικονογραφικές σχέσεις. Το θέμα αυτό, που συναντάται και στο ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους της βασιλικής του Ταξιάρχη στο

⁵² Assimakopoulou-Atzaka, ό.π., 66-67· De Matteis, «La produzione», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 55-58, εικ. 3, 4, 7. Parrish, ό.π., 342, εικ. 11, 19.

⁵³ Βασιλική Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Βαθύ (αδημοσίευτη φωτογραφία Μ. Κουτελλά). Για τη βασιλική, βλ. Κουτελλάς, ό.π. (σημ. 29), 81.

⁵⁴ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 110-111 αρ. 87, πίν. 80-81α (βασιλική Α Χερσονήσου).

⁵⁵ Στο ίδιο, 136-137 αρ. 126, πίν. 115β, 116α (βασιλική Παναγίτσας).

⁵⁶ Assimakopoulou-Atzaka, ό.π., 67-69, πίν. 13α. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης κατά την ύστερη αρχαιότητα. Ομοιότητες και διαφορές», *Βυζαντινά* 27 (2007) 315, εικ. 21, 24 (κτήριο στην περιοχή του Sarachane) και στο ίδιο, 315, εικ. 4α (έπαυλη στην περιοχή Kosafamustafaraşa). Για τα ψηφιδωτά των περιοχών Sarachane και Kosafamustafaraşa, βλ. και Ö. Dalgıç, *Late Antique Floor Mosaics of Constantinople prior to the Great Palace* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), New York University 2008, 16-85, 86-118.

⁵⁷ Βλ. ενδεικτικά R. και A. Ovadia, *Mosaic Pavements in Israel*, Roma 1987, 66 αρ. 89, πίν. LXIX (Hanita), 71 αρ. 100, πίν. LXXXIII.2 (Horvat Karkara)· Z. Al-Qudah, «Le nuove scoperte nella regione di Ajlun (Giordania)», *La Mosaïque Gréco-Romaine* IX.1 (Rome, 5-10 novembre 2001), Rome 2005, 455, εικ. 2 (Rajib, παρεκκλήσιο).

⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά, Chéhab, ό.π. (σημ. 37), 114-115, πίν. LXXVII.2 (εκκλησία στο Khaldé).

⁵⁹ Βλ. ενδεικτικά, Donceel-Voûte, ό.π. (σημ. 26), 159-167, εικ. 132, 135 (εκκλησία στο Khirbet Mouqā).

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά W.A. Daszewski - D. Michaelides, *Mosaic Floors in Cyprus*, Ravenna 1988, εικ. 27 (βασιλική Χρυσοπολίτισσας στη Νέα Πάφο).

⁶¹ Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 311-314 αρ. 88, εικ. 399, 404 (επισκοπικό μέγαρο).

⁶² Στο ίδιο, 270-278 αρ. 49, εικ. 278, 279, 293 (έπαυλη του Χαρίδημου).

⁶³ Βλ. ενδεικτικά στο ίδιο, 302-303 αρ. 82, εικ. 371, 372 (βασιλική) και 386-387 αρ. 143, εικ. 635-638 (λουτρό).

⁶⁴ Sh. Campbell, *The Mosaics of Anemurium*, Toronto 1998, 43, πίν. 188-190 (εκκλησία του «Θησαυρού»).

⁶⁵ Συγκεντρωμένα τα παραδείγματα, βλ. De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 173-174.

Βαθύ της Καλύμνου⁶⁶, περιλαμβάνεται με συχνότητα σε διάφορες παραλλαγές στο θεματολόγιο των ψηφιδωτών της Ανατολικής Μεσογείου, όπως έχει ήδη επισημανθεί⁶⁷.

3. Ενδιαφέρον έχει και μια γεωμετρική σύνθεση εφαιπτόμενων -κατά τη διαγώνια φορά- κατά κορυφήν οκταγώνων δύο μεγεθών, που ορίζουν τετράκτινα αστεροειδή σχήματα⁶⁸, η οποία συναντάται στη βασιλική του Καπαμά στην Κω (εικ. 41)⁶⁹. Σε ένα ψηφιδωτό που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Κάστρου στην Αλικαρνασσό διαπιστώνεται το ίδιο ακριβώς θέμα (εικ. 42)⁷⁰. Η ομοιότητά τους, όχι μόνον ως προς τον κάρναβο, αλλά και ως προς τη χρήση των διακοσμητικών μοτίβων γεμίματος των επιμέρους γεωμετρικών σχημάτων, καθώς και ως προς τον χειρισμό του χρώματος, είναι τόσο στενή, που επιτρέπει να θεωρήσουμε πιθανό ότι τα δύο έργα φιλοτεχνήθηκαν από το ίδιο εργαστήριο.

Σε αντίθεση με τη συγγενική σύνθεση των εφαιπτόμενων κατά κορυφήν ισομεγέθων οκταγώνων⁷¹ που μιμείται διακοσμήσεις οροφών⁷² και που συνηθίζεται τόσο στα ψηφιδωτά της Ελλάδας⁷³ όσο και άλλων περιοχών⁷⁴, το παραπάνω θέμα, με τη μορφή που χρησιμοποιείται στην Κω και την Αλικαρνασσό, συναντάται σπανιότατα στον ελλαδικό χώρο⁷⁵. Για τον λόγο αυτόν, η παρουσία του και στο ψηφιδωτό του νάρθηκα της βασιλικής στη συμβολή των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας (οικόπεδο Χατζηανδρέου) στη Ρόδο –με διαφορετικό εκεί χειρισμό των χρωμάτων–⁷⁶ είναι ασφαλώς ενδεικτική των τάσεων και των αλληλοεπιδράσεων των εργαστηρίων της Δωδεκανήσου.

Σε παρόμοια συμπεράσματα οδηγεί η έρευνα και άλλων γεωμετρικών θεμάτων. Στην Κάρπαθο –το νοτιότερο νησί της Δωδεκανήσου– μπορούν να γίνουν εικονογραφικές παρατηρήσεις, που βοηθούν στην επισήμανση σχέσεων με ψηφιδωτά της νοτιοανατολικής Μεσογείου (κυρίως της Συρίας, των αρχαίων επαρχιών της Αραβίας και της Παλαιστίνης και της Κύπρου).

1. Η παρουσία στο ψηφιδωτό του νότιου κλίτους της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας στην Αρκάσα ενός θέματος που δεν συναντάται σε κανένα άλλο ψηφιδωτό

⁶⁶ Αδημοσίευτη φωτογραφία που οφείλω στον Μ. Κουτελλά.

⁶⁷ Χαρακτηριστικά παράλληλα, βλ. De Matteis, ό.π., 126-127.

⁶⁸ Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πίν. 178α.

⁶⁹ A. Di Vita, *La basilica di Kapama a Coe. I mosaici di Hermes Balducci*, Atene - Roma 1996, εικ. εξωφύλλου και πίν. IV.

⁷⁰ *Παράλια Μικράς Ασίας* (Explorer - Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού), Αθήνα 2005, εικ. σ. 211.

⁷¹ Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πίν. 183α.

⁷² Ε. Μαρκή, *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους (μέσα του 3ου έως μέσα του 8ου αι. μ.Χ.)*, Αθήνα 2006, 174, σχ. 127, όπου και παραδείγματα.

⁷³ Βλ. ενδεικτικά, Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 106 αρ. 82, πίν. 75 (Ικαρία)· Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, II, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1987, 85-86 αρ. 26, πίν. 119β (Πάτρα), 149-151 αρ. 87, πίν. 238β (Αντίκυρα), 173-176 αρ. 111, πίν. 292β, 293 (Δαφνούσια)· Μ. Σιγανίδου, *ΑΔ 34* (1979) Β2, 304, πίν. 130γ (Βέροια).

⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά, Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 202-203 αρ. 10, εικ. 32-33 (Αφροδισίας)· Campbell, ό.π. (σημ. 64), 53, πίν. 224, και 55, πίν. 232-233 (Ανεμούριον).

⁷⁵ Ένα παράδειγμα βλ. στο ψηφιδωτό κτηρίου που αποκαλύφθηκε κάτω από τη Μονή Λουκούς στο Άστρος της Κυνουρίας (Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π., 70-71 αρ. 16, πίν. 76α). Μια παραλλαγή του θέματος, όπου χρησιμοποιούνται, αντί οκταγώνων δύο μεγεθών, ισομεγέθη οκτάγωνα εφαιπτόμενα κατά κορυφήν κατά τη διαγώνια φορά, βλ. σε παλαιοχριστιανικό κτήριο της Άμφισσας (Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π., 193 αρ. 127, πίν. 334α).

⁷⁶ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 89-91 αρ. 59, πίν. 55γ, 57β-γ. Για τα ψηφιδωτά του οικοπέδου Χατζηανδρέου βλ. και το άρθρο του Ν. Ζάρρα στον παρόντα τόμο, 81-104.

του ελλαδικού χώρου (εικ. 43)⁷⁷, δεν είναι ασφαλώς τυχαία. Η σύνθεση αυτή⁷⁸ γνωρίζει ευρύτατη διάδοση κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, κυρίως κατά τον 6ο μ.Χ. αιώνα, στα ψηφιδωτά των περιοχών της νοτιοανατολικής Μεσογείου, από τα οποία θα πρέπει οι ψηφοθέτες της Καρπάθου να δέχτηκαν επιδράσεις⁷⁹.

Στον νάρθηκα της ίδιας βασιλικής και τα τρία διάχωρα που απαρτίζουν τον διάκοσμο πλαισιώνονται από κύκλους που ενώνονται αλυσιδωτά με τετράγωνα· όλα τα γεωμετρικά σχήματα περιέχουν θέματα από το ζωικό και το θαλάσσιο βασίλειο (εικ. 44)⁸⁰. Παρόμοια πλαίσια χρησιμοποιούνται στις βασιλικές της συμβολής των οδών Π. Μελά και Χειμάρρας στη Ρόδο⁸¹ και Αγίας Σοφίας στην Κάλυμνο, όπου οι κύκλοι κομβώνονται με παραλληλόγραμμα (εικ. 20)⁸². Το θέμα συναντάται σε παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά της Ανατολικής Μεσογείου⁸³, αλλά και των βόρειων επαρχιών του Ανατολικού Ιλλυρικού⁸⁴.

2. Μια γεωμετρική σύνθεση, που αποτελείται από συνδυασμό ορθών τετραγώνων, κατά κορυφήν τετραγώνων και στενών παραλληλογράμμων και που κοσμεί το κεντρικό κλίτος της βασιλικής του Ευχαρίστου, και πάλι στην Αρκάσα (εικ. 45)⁸⁵, συναντάται και σε ένα ακόμη νησιωτικό μνημείο, στη βασιλική της Αγίας Ειρήνης στον Κάμπο της Ικαρίας (εικ. 46)⁸⁶. Πρόκειται για ένα θέμα που, από τον 4^ο αι. μ.Χ., γνώρισε ευρεία διάδοση στην Ανατολή⁸⁷. Στην Αντιόχεια αυτό συναντάται σε μεγάλο αριθμό ψηφιδωτών του 4^{ου} και του 5^{ου} αιώνα (εικ. 47)⁸⁸, γεγονός που καταδεικνύει ότι οι ψηφοθέτες των εργαστηρίων της πόλης το αγάπησαν ιδιαίτερα και συνετέλεσαν στη διάδοσή του στις άλλες γειτονικές περιοχές, όπου εμφανίζεται αργότερα –η χρήση του διαρκεί έως και τον 6^ο αιώνα.

⁷⁷ Πελεκανίδης, ό.π., 55-61 αρ. 17, πίν. 18α.

⁷⁸ Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πίν. 219f.

⁷⁹ Πολλά παραδείγματα από τις περιοχές αυτές, βλ. Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 57-58 σημ. 94, και, τελευταία, P. Assimakopoulou-Atzaka, «4. The Iconography of the Mosaic Pavement of the Church at Tell Amarna», στο Ö. Tunca - T. Waliszewski - V. Koniordos (επιμ.), *Tell Amarna (Syrie) V, La basilique byzantine et ses mosaïques*, Leuven - Paris - Walpole, Ma 2011, 108-109, πίν. 4.11, 4.12b, 4.13, 4.14a.

⁸⁰ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 55-61, αρ. 17, πίν. 20.

⁸¹ Στο ίδιο, 89-91 αρ. 59, πίν. 58α.

⁸² Βλ. παραπάνω, σημ. 29.

⁸³ Βλ. ενδεικτικά, S. Mucznik - A. Ovadiah - Y. Turnheim, *Art in Eretz Israel in Late Antiquity. Collectanea*, Tel Aviv University 2004, 199, εικ. 2.

⁸⁴ Βλ. ενδεικτικά, E. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου - M. Μιχαηλίδης, *Η βασιλική της Αγίας Παρασκευής στην Κοζάνη. Παρατηρήσεις σε ένα μνημείο του β' μισού του 6ου αι.*, Θεσσαλονίκη 2002 (Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης), 16, εικ. 28-30.

⁸⁵ Πελεκανίδης, ό.π., 53-55 αρ. 16, πίν. 13.

⁸⁶ Θ.Θ. Κατσαρός, *Ικαριακά Σύμμεικτα*, Αθήνα 2006, 188, 201, εικ. 223.

⁸⁷ Βλ. για τη σύνθεση αυτή και Assimakopoulou-Atzaka, «The Mosaic Pavements», ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 57.

⁸⁸ Βλ. ενδεικτικά, Sh. Campbell, *The Mosaics of Antioch*, Toronto 1988, 93 αρ. 146c, όπου συγκεντρωμένα παραδείγματα (λουτρό Ε, D, C, οικία Α, αταύτιστο κτήριο), 27-28, IV A 10, πίν. 81 (ψηφιδωτό Ανανέωσης, για το οποίο βλ. και Cimok, ό.π. (σημ. 8), 244)· D. Levi, *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton 1947, 307, πίν. LXIXa (οικία των μασκών).

Η ίδια σύνθεση κοσμεί ψηφιδωτά πολλών ακόμη περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου, όπως της αρχαίας επαρχίας της Παλαιστίνης⁸⁹, της Κύπρου⁹⁰ και της Μ. Ασίας⁹¹.

Τέλος, ένα σπάνιο θέμα πλαισίου μας βοηθά να αντιληφθούμε το ρόλο της παράδοσης που δημιουργούσαν τα τοπικά εργαστήρια. Πρόκειται για τοποθετημένες σε αποστάσεις οβάστικες, οι κεραίες των οποίων ενώνονται, αφήνοντας μεταξύ τους κενά που γεμίζουν με ζώα, πτηνά, άνθη κ.ά.⁹². Άγνωστο σε άλλα ελλαδικά ψηφιδωτά το διακοσμητικό αυτό πλαίσιο με τη συγκεκριμένη μορφή –με ελεύθερες δηλ. εικονιστικές παραστάσεις στα κενά των αγκυλωτών σταυρών–⁹³, συναντάται όμοιο σε παλαιοχριστιανικό κτήριο που αποκαλύφθηκε στην περιφέρεια του λιμανιού στην Κω (εικ. 48)⁹⁴ και στην παλαιοχριστιανική βασιλική του νεκροταφείου στο Μανδράκι της γειτονικής της Νισύρου (εικ. 49)⁹⁵.

Ας σημειωθεί ότι ένα παρόμοιο πλαίσιο, με συνθετότερη μορφή μαιάνδρου στη θέση των απλών αγκυλωτών σταυρών, συναντάται στη λεγόμενη Ανατολική βασιλική στην Ξάνθο της Λυκίας⁹⁶, αλλά και στην παλαιοχριστιανική βασιλική των Δολιανών της Ηπείρου, για την οποία έγινε λόγος και παραπάνω⁹⁷.

Από όσα, λοιπόν, αναπτύξαμε με τη μεγαλύτερη δυνατή συντομία, προκύπτει ότι, παρόλο που τα νησιά του Αιγαίου δεν ήταν κατά την παλαιοχριστιανική εποχή ένα πολιτιστικό κέντρο πρώτης γραμμής, η γεωγραφική θέση τους ανάμεσα σε πόλεις και περιοχές που αναμφισβήτητα ήταν τέτοια κέντρα (όπως π.χ. η Κωνσταντινούπολη ή η Συρία) συνέβαλε αποφασιστικά στο να γίνουν αυτά ένα σημείο στο οποίο ασκούνταν ποικίλες καλλιτεχνικές επιρροές. Έτσι, και στον τομέα που εξετάζουμε η περιοχή αυτή έχει να παρουσιάσει μια πλούσια και ανθηρή παραγωγή ψηφιδωτών, στα οποία συναντιούνται και αφομοιώνονται πολλαπλές επιδράσεις.

⁸⁹ Βλ. ενδεικτικά, Humbert κ.ά., ό.π. (σημ. 27), 121-126 (βαπτιστήριο στη θέση Jabaliyah κοντά στη Γάζα).

⁹⁰ Βλ. ενδεικτικά, Michaelides, ό.π. (σημ. 38), 96 αρ. 53, εικ. σ. 97 (βασιλική Χρυσοπολίτισσας στη Νέα Πάφο)· Phr. Chadjichristophi, «La basilique du bord de mer à Kourion (Chypre)», *La Mosaïque Gréco-Romaine*, ό.π. (σημ. 57), 408, 410, εικ. 7 (παραθαλάσσια βασιλική Κουρίου).

⁹¹ Βλ. ενδεικτικά Α. Raslagg, «Die Mosaiken von Limyra», *JÖAI* 66, 1997, Beiblatt, 410-414, εικ. 33 (Λίμυρα, επισκοπική βασιλική)· Scheibelreiter-Gail, ό.π. (σημ. 35), 362-372 αρ. 130, εικ. 577 (Σάρδεις, συναγωγή)· A.-M. Manière-Lénéque, *Xanthos, Part 2, The West Area*, Istanbul 2012 (*Corpus of the Mosaics of Turkey, Lycia*, vol. II), 62-75, εικ. 82-90 (Λυκία, Ξάνθος, οικία Μελεάγρου).

⁹² Balmelle κ.ά., ό.π. (σημ. 42), πίν. 40c. Βλ. για το θέμα αυτό και Assimakopoulou-Atzaka, ό.π. (σημ. 87), 42.

⁹³ Σε ένα ψηφιδωτό της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, που αποκαλύφθηκε πριν από πολλά χρόνια στην Ηραία της Αρκαδίας, συναντάται το πλαίσιο των αγκυλωτών σταυρών σε αποστάσεις, η μοναδική όμως κακή φωτογραφία που διαθέτουμε δεν επιτρέπει να γνωρίζουμε τα θέματα που χρησιμοποιούνται στα ενδιάμεσα κενά (Α. Φιλαδελφεύς, «Ανασκαφαί Ηραίας», *ΑΔ* 14, 1931-32, 62-65, εικ. 7).

⁹⁴ Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 75 αρ. 34, πίν. 46β· De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π. (εισαγωγική σημείωση), 107-108 αρ. 38, πίν. XLII.

⁹⁵ Γ. Δημητροκάλλης, *Παλαιοχριστιανικοί και βυζαντινοί μαιάνδροι*, Αθήνα 1982, 253-254, εικ. 352. Για τη βασιλική, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (σημ. 5), 85 αρ. 54.

⁹⁶ M.-P. Raynaud, *Xanthos, Part 1, The East Basilica*, Istanbul 2009 (*Corpus of the Mosaics of Turkey, Lycia*, vol. I), 117-119, 135, εικ. 130-135, 163.

⁹⁷ Καραμπερίδη, ό.π. (σημ. 20), τ. I, 668, τ. II, 457 εικ. 2.

Η διαρκώς εξελισσόμενη έρευνα και δημοσίευση των ψηφιδωτών της Μ. Ασίας θα ανοίξει ασφαλώς νέους δρόμους, εμπλουτίζοντας όλο και περισσότερο τα συμπεράσματα που έχουν έως σήμερα προκύψει από τη μελέτη του συγκεκριμένου αντικειμένου.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Μετά την ολοκλήρωση και την παράδοση του άρθρου αυτού, κυκλοφόρησαν τα Πρακτικά του 11^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για το αρχαίο ψηφιδωτό: M. Şahin (εκδ.), *11th International Colloquium on Ancient Mosaics, Mosaics of Turkey and Parallel Developments in the Rest of the Ancient and Medieval World: Questions of Iconography, Style and Technique from the Beginnings of Mosaic until the Late Byzantine Era* (October 16th-20th, 2009, Bursa, Turkey), İstanbul 2011. Στον τόμο αυτόν δημοσιεύονται ψηφιδωτά που ενισχύουν σημαντικά τα έως σήμερα ερευνητικά αποτελέσματα για τις πολλαπλές σχέσεις της Δωδεκανήσου με τις μικρασιατικές ακτές και την υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο στον τομέα της ψήφωσης των δαπέδων. Τα άρθρα στα οποία περιέχονται οι σημαντικότερες πληροφορίες είναι:

1. M. Andaloro - P. Pogliani, «The 6th Century Mosaic Floor of the Church of Küçük Tavşan Adası (Bodrum). A Model for an Integrated Analysis between Knowledge, Conservation and Documentation», σ. 15-30, όπου δημοσιεύεται το ψηφιδωτό παλαιοχριστιανικής εκκλησίας στο νησί Küçük Tavşan, σε μικρή απόσταση από τη χερσόνησο της Αλικαρνασσού. Οι αδιαμφισβήτητες σχέσεις με άλλα μικρασιατικά ψηφιδωτά, αλλά κυρίως με ψηφιδωτά της Δωδεκανήσου, επισημαίνονται και αναλύονται από τις συγγραφείς (σ. 23-24).

2. B. Can, «Technical, Stylistic, Iconographic Evaluation and Dating of Mosaics of Altintepe Church», σ. 225-234. Το ψηφιδωτό του κεντρικού κλίτους της βασιλικής στο Altintepe (σ. 227, εικ. 3) προσθέτει ένα ακόμη καλό παράλληλο, προερχόμενο από την Ανατολική Ανατολία, για το ψηφιδωτό της βασιλικής «Χριστός της Ιερουσαλήμ» στην Κάλυμνο (εδώ σ. 45-46, εικ. 14-16).

3. L.M. De Matteis, «The Mosaics of the Early Christian Basilicas on the Island of Kos», σ. 339-351, όπου η συγγραφέας συνοψίζει και εμπλουτίζει τις παρατηρήσεις των προγενέστερων ερευνών της, σχετικά με τα ψηφιδωτά της Κω και τα εργαστήρια ψηφοθετών της ευρύτερης περιοχής (βλ. εδώ, εισαγωγική σημείωση). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η δημοσίευση ανασκαφικής φωτογραφίας του ψηφιδωτού της βασιλικής του Καπαμά με το θέμα των οκταγώνων δύο μεγεθών που ορίζουν τετράκινα αστεροειδή σχήματα και συνολικής φωτογραφίας του όμοιου ψηφιδωτού στο Μουσείο της Αλικαρνασσού, καθώς και η υπόθεση της απόδοσής τους σε κοινό εργαστήριο (σ. 344, εικ. 11, 12· πρβλ. εδώ, σ. 49-50, εικ. 41, 42).

4. W. Jobst, «Das Mosaikpaviment der frühchristlichen Basilica von Gönen/Germe in Mysien (Hellespont)», σ. 483-504, όπου επισημαίνονται σχέσεις ψηφιδωτών της Εφέσου με ψηφιδωτά των αιγαιοπελαγίτικων νησιών με βάση μια συγκεκριμένη γεωμετρική σύνθεση (σ. 501, εικ. 43-45). Σχετικά με το θέμα αυτό, πρβλ. και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα του Ανατολικού Ιλλυρικού», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου-4 Οκτωβρίου 1980, τόμος Α', Εισηγήσεις, Θεσσαλονίκη 1984, 378-379, και, πιο πρόσφατα, Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. (σημ. 56), 307-308.

5. M. Öztaşkin, «Building with Mosaics of Olympos: Mosaics of Late Ancient Era - Early Byzantine Period», σ. 709-720. Το πλαίσιο στο ψηφιδωτό της αίθουσας C του κτηρίου που αποκαλύφθηκε στον Όλυμπο της Λυκίας κοσμεύεται με κύκλους κομβούμενους με τετράγωνα (σ. 712-714, εικ. 5, 6, 12), θέμα συγγενικό με εκείνο του νάρθηκα της βασιλικής της Αγίας Αναστασίας στην Αρκάσα της Καρπάθου (εδώ σ. 51, εικ. 44).

6. D. Şahin, «Myndos Mosaics», σ. 865-872. Αξίζει να επισημανθεί η σχέση ψηφιδωτού προερχόμενου από τη Μύνδο της Καρίας (σ. 868, εικ. 11-14a-b), με δύο ψηφιδωτά της Κω: της βασιλικής του Καπαμά (De Matteis, παραπάνω αρ. 3, σ. 343, εικ. 6) και ενός που εκτίθεται στο Castello της Ρόδου και προέρχεται από το τετράγωνο του λιμανιού (De Matteis, *Mosaici di Cos*, ό.π., εισαγωγική σημείωση, 129-130 αρ. 56, πίν. LXIX). Η σύνθεση των συνεχόμενων οκταγώνων με κοίλες πλευρές που ορίζουν κύκλους (Balmelle κ.ά., ό.π. σημ. 42, πίν. 168c) αποδίδεται και στα τρία ψηφιδωτά με όμοιο σχεδόν τρόπο. Στο άρθρο, εξάλλου, επισημαίνονται οι γενικότερες σχέσεις των ψηφιδωτών της Μύνδου με εκείνα της Κω.

Το ίδιο θέμα συναντάται σε ένα ακόμη δωδεκανησιακό ψηφιδωτό, που προέρχεται από το κεντρικό κλίτος της βασιλικής Αρχιστρατήγου στην Κάσο (Α. Γιαννικουρή - Φ. Ζερβάκη, *Κάσος. Τα μνημεία - Οι αρχαιολογικές θέσεις - Η Συλλογή*, Αθήνα 2009, 19, εικ. 21).

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την παρούσα μελέτη έχει και το άρθρο της B. Poulsen, «Identifying mosaic workshops in late antiquity: epigraphic evidence and a case study», στο T.M. Kristensen - B. Poulsen (επιμ.), *Ateliers and Artisans in Roman Art and Archaeology, JRA Suppl. 92*, Portsmouth 2012, 129-144, που κυκλοφόρησε πρόσφατα. Στις σελίδες 135-142 του άρθρου χρησιμοποιείται και σχολιάζεται εκτενώς το γεωμετρικό θέμα των πινάκων 30-38 ως ενδεικτική περίπτωση για την αναγνώριση εργαστηρίων ψηφοθετών που εργάστηκαν στα Δωδεκάνησα και τις απέναντι μικρασιατικές ακτές κατά την ύστερη αρχαιότητα (βλ. ανάλογη ανάλυση εδώ παραπάνω, σ. 48-49).

Ακόμη πιο πρόσφατα κυκλοφόρησε η μονογραφία της L.M. De Matteis, *Mosaici tardoantichi dell'isola di Cos. Scavi italiani 1912-1945*, Oxford 2013, ως συνέχεια εκείνης του 2004 στην οποία αυτή είχε δημοσιεύσει τα ρωμαϊκά ψηφιδωτά της Κω (βλ. εδώ, εισαγωγική σημείωση). Η μελέτη φέρνει στο φως νέο φωτογραφικό υλικό και πληροφορίες προερχόμενες από το αρχείο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, που συμπληρώνουν τις παρατηρήσεις της παρούσας μελέτης και ανοίγουν πεδίο για περαιτέρω έρευνα του θέματος.

Στο κεφάλαιο VI, με τίτλο *La grammatica delle maestranze coe: sintassi e lessico* (σ. 91-100), η συγγραφέας επιχειρεί τη σύνθεση του υλικού της με τρεις στόχους: α) το θεματολόγιο των ψηφιδωτών της Κω κατά την ύστερη αρχαιότητα σε σχέση με εκείνο της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου, β) τον πιθανό εντοπισμό εργαστηρίων ψηφοθετών, και γ) τις περιοχές εξάπλωσης του θεματολογίου των εργαστηρίων της Κω.

Θα ήθελα ιδιαίτερα να σημειώσω το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στην πλατεία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Κω και που παρουσιάζεται σε μια θαυμάσια ακουαρέλα του H. Balducci, κυρίως για να επισημάνω την παρουσία στο έργο αυτό των ζώων που κυνηγιούνται ελεύθερα σε φυσικό τοπίο (σ. 54-56 αρ. 49, 50, πίν. XLV). Παρόλο που το θέμα δεν καλύπτει κεντρική επιφάνεια, αλλά πλατιά ταινία πλαισίου,

παρουσιάζει ομοιότητες με τα ανάλογα ψηφιδωτά της Καλύμνου (εδώ σ. 45-46, εικ. 14-16), προσθέτοντας ένα ακόμη παράδειγμα στα λιγοστά που γνωρίζουμε με ελεύθερη διάταξη του ζωικού διακόσμου.

Παναγιώτα Ασημακοπούλου-Ατζακά
Ομότιμη Καθηγήτρια του Τμήματος
Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ.
(Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών)
email: patzaka@hist.auth.gr

α

β

Εικ. 1α-β. Αστυπάλαια, Χώρα, θέση «του Ταλλαρά» (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 2. Αστυπάλαια, Χώρα, θέση «του Ταλλαρά» (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

α

β

Εικ. 3α-β. Χίος, οδός Δημογεροντίας 7 (α. Φωτ. Β. Αθανασοπούλου-Πέννα. β. Φωτ. Π. Ατζακά, 2004)

α

β

Εικ. 4α-β. Κως, οδός Αγίου Νικολάου 3 (α. Brouscari, βλ. σημ. 7, πίν. ΠΙ.1. β. Φωτ. Π. Ατζακά, 1989)

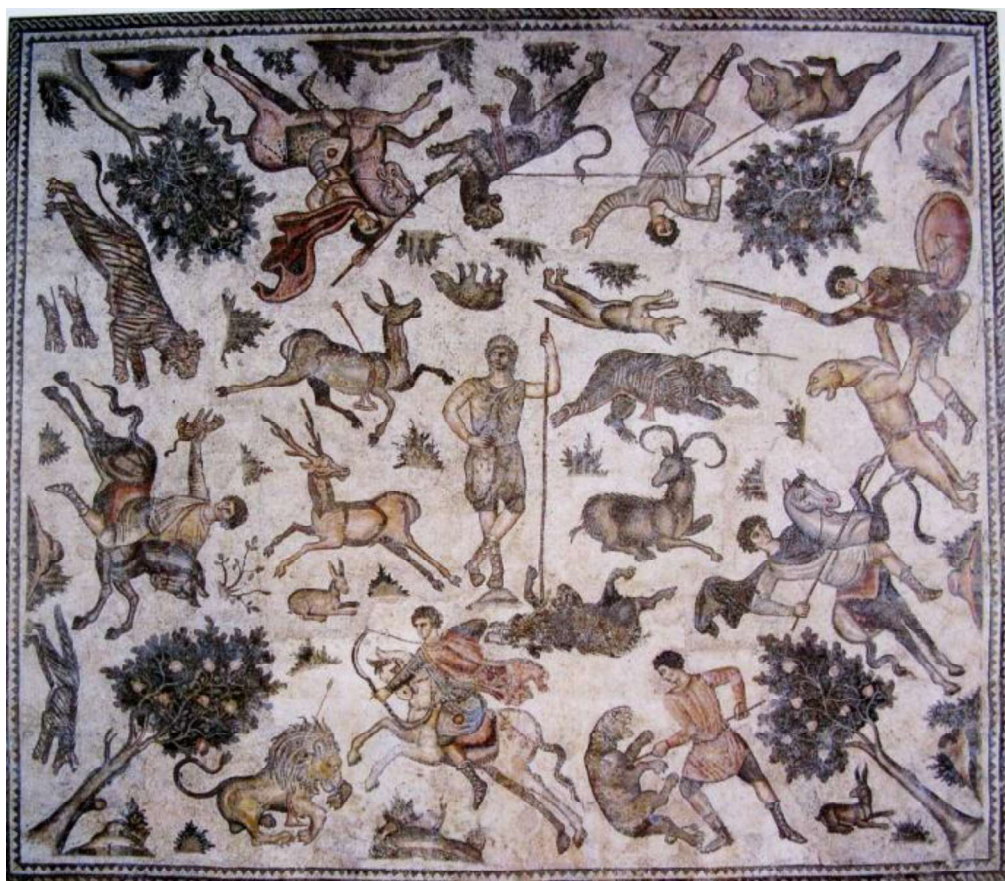
Εικ. 5. Συρία (Τουρκία), Αντιόχεια, οικία της Γης και των Εποχών (Cimok, βλ. σημ. 8, εικ. σ. 282)

Εικ. 6. Συρία, Απάμεια, οικία της ελάφου (Balty, βλ. σημ. 9, πίν. VI.1)

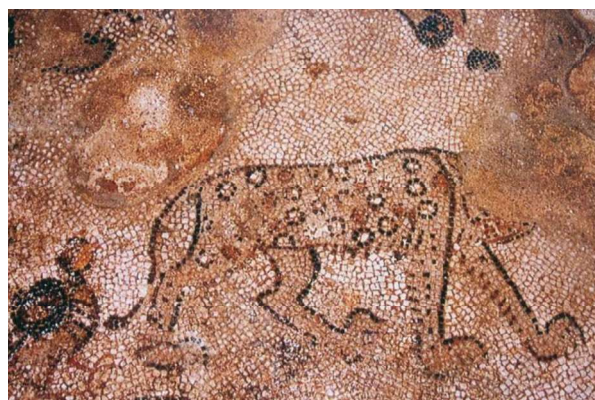
Εικ. 7. Ισραήλ, Σκυθόπολις (Beth Shean) (*Glorious Beth Shean*, βλ. σημ. 10, εικ. σ. 30)

Εικ. 8. Συρία (Τουρκία), Αντιόχεια, οικία του κυνηγιού του Worcester (Kondoleon, βλ. σημ. 13, εικ. 2)

Εικ. 9. Κρήτη, βασιλική Λάππας (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 15, πίν. 91α)

α

β

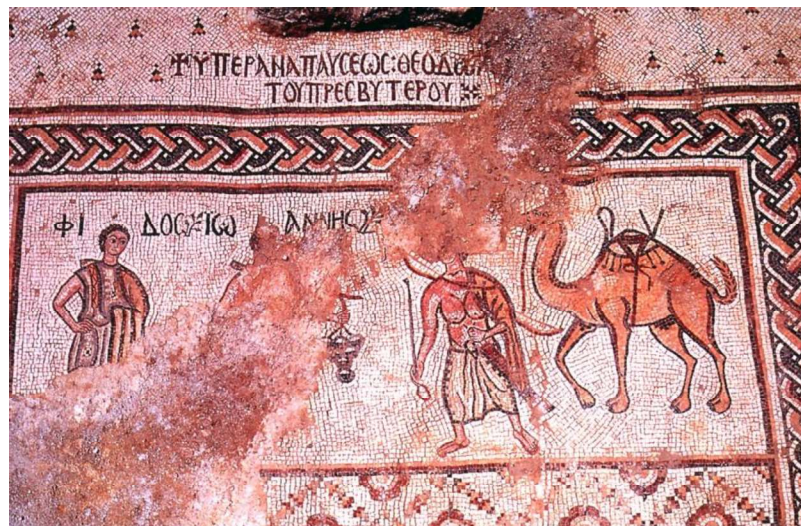
Εικ. 10α-β. Κύθηρα, Άγιος Γεώργιος του Βουνού (Χατζηδάκης - Μπίθα, βλ. σημ. 17, εικ. 16, 17)

Εικ. 11. Σύμη, βασιλική Νημπορειού (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)

Εικ. 12. Συρία, Deir El-Adas (Balty, βλ. σημ. 23, εικ. σ. 148)

Εικ. 13. Ιορδανία, Ayoun Mousa (Piccirillo, βλ. σημ. 24, εικ. 277)

α

β

Εικ. 14α-β. Κάλυμος, βασιλική «Χριστός της Ιερουσαλήμ», νότιο κλίτος (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 15. Κάλυμνος, βασιλική «Χριστός της Ιερουσαλήμ», βόρειο κλίτος (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 16. Κάλυμνος, βασιλική «Χριστός της Ιερουσαλήμ», πρόσκιμα (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 17. Συρία, Ηῦαρτε, εκκλησία του Φωτίου
(Δαμασκός, αυλή Αρχαιολογικού Μουσείου) (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)

Εικ. 18. Συρία, Χαλέπι, Αρχαιολογικό Μουσείο (Donceel-Voûte, βλ. σημ. 26, εικ. 150)

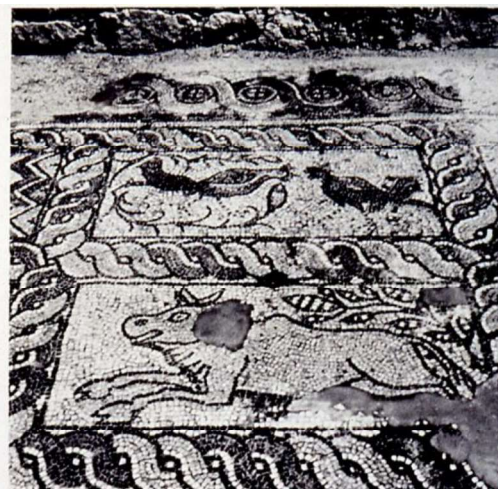
Εικ. 19. Μικρά Ασία (Τουρκία), Malatya (Lavin, βλ. σημ. 28, εικ. 141)

Εικ. 20. Κάλυμνος, βασιλική Αγίας Σοφίας, νάρθηκας (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

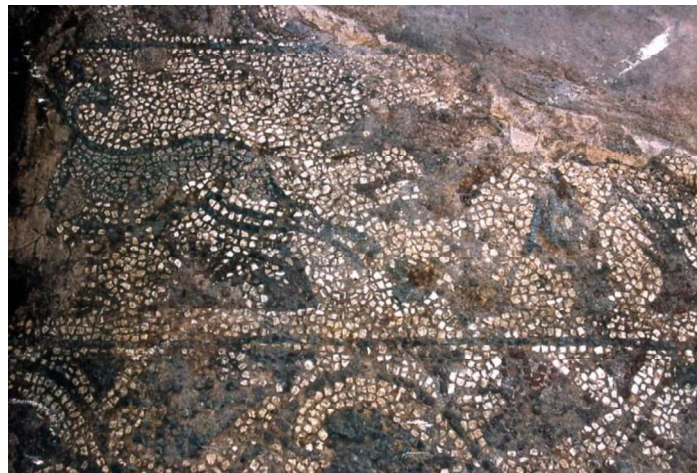

α

β

Εικ. 21α-β. Κως, βασιλική στο Μαστιχάρι (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 30, πίν. 40α-β)

Εικ. 22. Σύμη, βασιλική Νημπορειού (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)

α

β

Εικ. 23α-β. Κάλυμνος, βασιλική Αγίας Σοφίας, νότιο κλίτος (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

α

β

Εικ. 24α-β. Μ. Ασία (Τουρκία), Ικόνιο, Αρχαιολογικό Μουσείο (φωτ. Π. Ατζακά, 2011)

Εικ. 25. Μ. Ασία (Τουρκία), Μίλητος, Μεγάλη εκκλησία (Scheibelreiter-Gail, βλ. σημ. 35, εικ. 389)

Εικ. 26. Συρία, Jéradé (Donceel-Vouôte, βλ. σημ. 36, εικ. 124)

Εικ. 27. Λίβανος, έπαυλη στο Awza'i (Chéhab, βλ. σημ. 37, πιν. LXXXVII)

Εικ. 28. Κύπρος, Πέγεια, βασιλική Α (Michaelides, βλ. σημ. 38, εικ. 56)

α

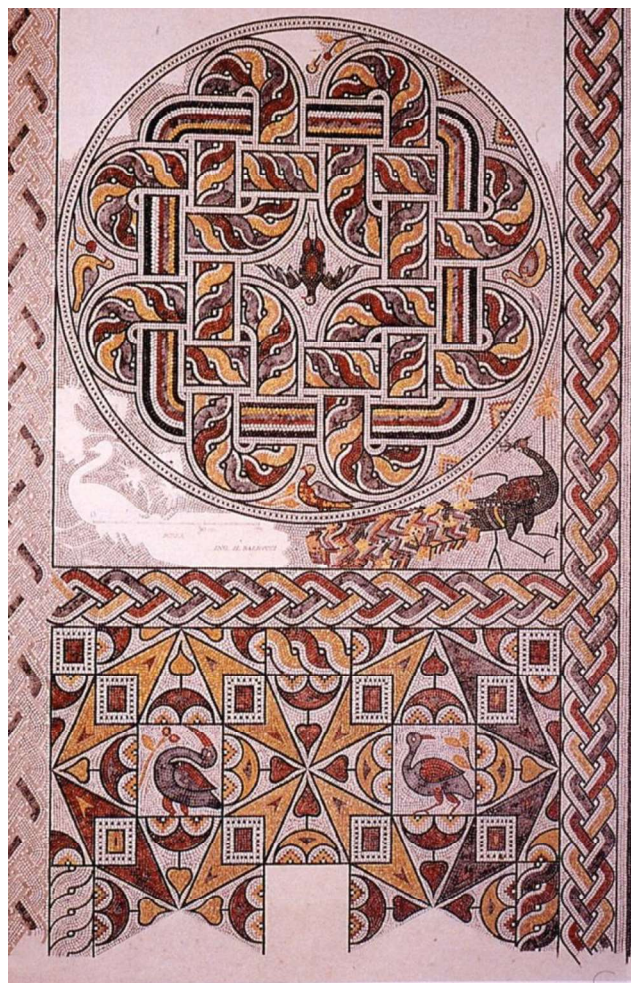

β

Εικ. 29α-β. Κως, Casa Romana (καρτ-ποστάλ)

Εικ. 30. Κως, Ζηπάρι, βασιλική Αγίου Παύλου (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 5, πιν. 34α)

Εικ. 31. Κως, Κέφαλος, νότια βασιλική Αγίου Στεφάνου (επιμ. M. Livadiotti e G. Rocco, *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Atene 1997, εικ. 183)

Εικ. 32. Αστυπάλαια, Χώρα, βασιλική Αγίων Αναργύρων (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 33. Αστυπάλαια, Λειβάδι, βασιλική «Τα Άγια των Αγίων» (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 34. Αστυπάλαια, Λειβάδι, βασιλική Αγίου Βασιλείου (φωτ. Π. Ατζακά, 2002)

Εικ. 35. Μ. Ασία (Τουρκία), Κνίδος, βασιλική Ε (Scheibelreiter-Gail, βλ. σημ. 46, εικ. 367)

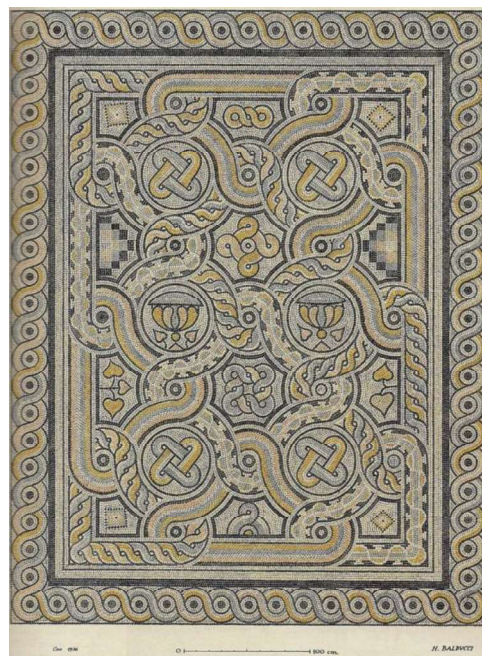
Εικ. 36α-β. Μ. Ασία (Τουρκία), Αλικαρνασσός, έπαυλη του Χαρίδημου (Poulsen, βλ. σημ. 47, εικ. 11, 12)

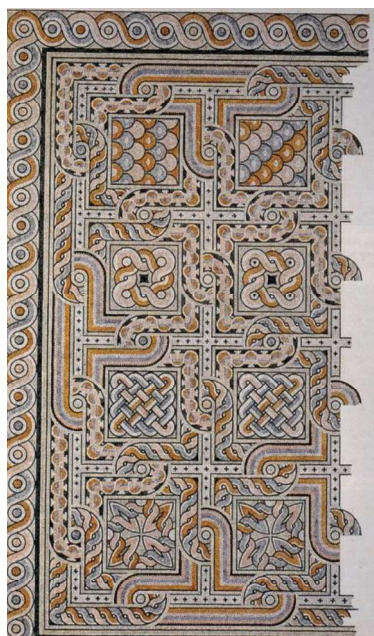
Εικ. 37. Μ. Ασία (Τουρκία), Μίλητος, Μεγάλη εκκλησία (Scheibelreiter-Gail, βλ. σημ. 49, εικ. 390)

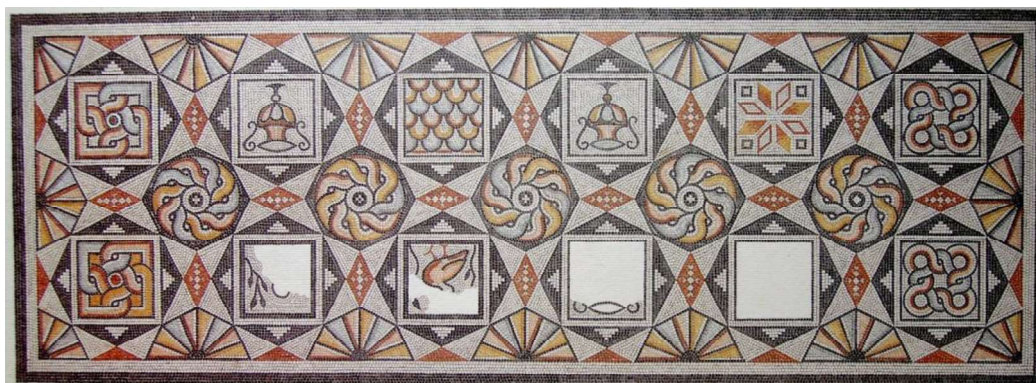
Εικ. 38. Κάλυμνος, βασιλική Αγίου Ιωάννη στον Μελιτσάχα (φωτ. Μ. Κουτελλάς)

Εικ. 39. Κως, Ζηπάρι, βασιλική Αγίου Παύλου (επιμ. Μ. Livadiotti e G. Rocco, *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Atene 1997, εκκ. 186)

Εικ. 40. Κως, Δυτικές θέρμες (De Matteis, *Mosaici di Cos*, βλ. εισαγωγική σημείωση, πίν. XXVIIbis)

Εικ. 41. Κως, βασιλική Καπαμά (Di Vita, βλ. σημ. 69, πίν. IV)

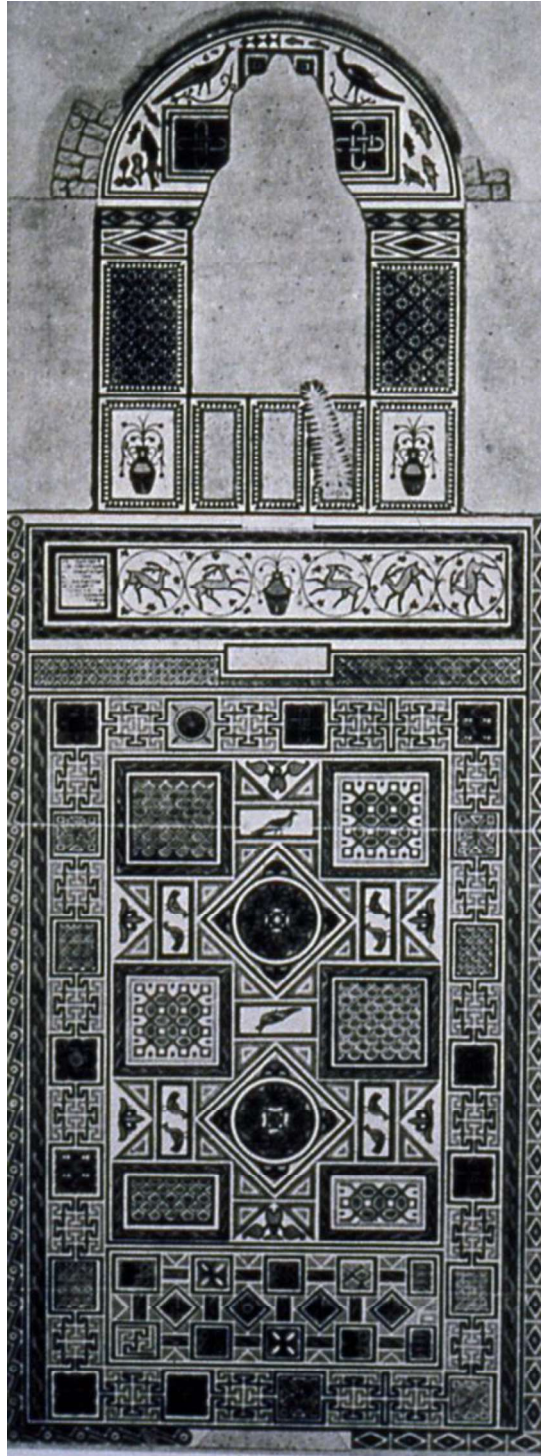
Εικ. 42. Μ. Ασία (Τουρκία), Αλικαρνασσός, Αρχαιολογικό Μουσείο (Παράλια Μικρά Ασίας, βλ. σημ. 70, εικ. σ. 211)

Εικ. 43. Κάρπαθος, Αρκάσα, βασιλική Αγίας Αναστασίας (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 77, πίν. 18α)

Εικ. 44. Κάρπαθος, Αρκάσα, βασιλική Αγίας Αναστασίας (φωτ. Π. Ατζακά, 2011)

Εικ. 45. Κάρπαθος, Αρκάσα, βασιλική Ευχαρίστου (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 85, πίν. 13)

Εικ. 46. Ικαρία, βασιλική Κάμπου (φωτ. Π. Ατζακά, 2003)

Εικ. 47. Συρία (Τουρκία), Αντιόχεια, ψηφιδωτό Ανανέωσης (Cimok, βλ. σημ. 88, εικ. σ. 244)

Εικ. 48. Κως, κτήριο στην περιφέρεια του λιμανιού (Πελεκανίδης, βλ. σημ. 94, πίν. 46β)

Εικ. 49. Νίσυρος, Μανδράκι, βασιλική νεκροταφείου (φωτ. Π. Ατζακά, 2005)